

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४४

वेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

श्रीमद्भनुमद्विरचितपैशाचभाष्यसहिता ।

एतत्पुस्तकम्

वे० शा० रा० “काशीनाथशास्त्री आगाशे” इत्यतः,
तथा वे० शा० रा० “बाबाशास्त्री फडके”
इत्येतैश्च संशोधितम् ।

तच्च

बी० ए० इत्युपपदधारिणा

विनायक गणेश आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्रे

श्रीमन् ‘महादेव चिमणाजी आपटे’ इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५९

ख्रिस्ताब्दाः १९३३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल-सार्धं रूपकः (१८८) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

—:ॐ:ॐ:—

अथास्य श्रीमद्भुवद्विरचितपैशाचभाष्यसहितश्रीमद्भगवद्गीताग्रन्थस्य पुस्तकानि येः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

- (क.) इति संज्ञितम्—समूलं पैशाचभाष्यं पूर्णम्, एतत्पुस्तकवानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—केवलपैशाचभाष्यं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं इत्वाग्रामनिवासिनां रा० रा० “गिरीन्द्रनाथदत्तहत्वेकर” इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इति संज्ञितम्—केवलपैशाचभाष्यं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—समूलं पैशाचभाष्यं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं काशीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० रा० “पण्डितगोविन्ददास ” इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इति संज्ञितम्—समूलं पैशाचभाष्यं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं पुण्यग्रामनिवासिनां रा० रा० “ रामरावदेशपाण्डे ” इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

हनुमद्विरचितपैशाचभाष्यसहिता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

(तत्र प्रथमोऽध्यायः ।)

- * सर्वं रसं गूढरविद्धरासभो नागामरावेगरविं शमन्तरा ।
वेलासरस्तीरकराजहंसः श्लोकामृतं सप्तशतेन पूरितम् ॥ १ ॥
(= प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुदाय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ २ ॥
करकमलनिदर्शितात्ममुद्रः परिकलितोन्नतबर्हिर्बर्हचूडः ।
× इतरकरगृहीतवेत्रतोत्रो मम हृदि संनिधिमातनोतु शौरिः ॥ ३ ॥
सारथ्यमर्जुनस्याऽऽदौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ४ ॥

* एतच्छ्लोकव्याख्या ख. पुस्तके टिप्पण्या वर्तते सा यथा—‘ तत्रभगवानञ्जनीसूनुः श्रीभगवद्गीताभाष्यमारभमाणस्तदुद्धृतस्वश्रद्धातिशयेन तदुत्कर्षं व्यञ्जयति—सर्वमिति—सर्वमिति । अहं गूढर-विद्धरासभो वेलासरस्तीरकराजहंसोऽपि सप्तशतेन पूरितं श्लोकामृतमन्तरा सर्वं रसमरावेगरविं शं नागामित्यन्वयः । तमनु पदव्याख्या—गूढं यथा भवति तथा रेणामिना लङ्कादहनेनेति यावत् । विद्धः सरस्ती (त्रासी) कृतो रासभो रावणो येन स तथा । वेलाविशिष्टं सरः समुद्रस्तत्तीरकराज-हंसः । स च (समुद्र) पारावारगामी । ईदृग्दुष्कृतकर्मणा प्रभुमाराधितवानपीति भावः । सप्तगु-णितं शतं तेन पूरितं तत्परिभितं श्लोकाभिः सममृतं भगवच्छ्रीकृष्णमुन्नतिर्गतमन्तरा विना सर्वं रस-मानन्द[मात्ररूप]म् । ‘ एतस्यैवऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजिबन्ति ’ इत्यादिश्रुतेः । अराणां तत्सदृशनाडीना वेगो यस्मात्तदभिन्नं रविम् । अत्र मूलं श्रुतिद्वयं यथा—‘अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाञ्ज्य स एषोऽन्तश्चरते बहुया जायमानः ।

‘सूर्यो यथ सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाधुर्वैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरासमा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ’ ॥

एतद्वशं [शं] वेदान्तैकवैद्यं सुत्रं नागं न प्राप्तमनेन तु प्राप्तमतः परमोत्कृष्टमेतद्व्याख्यायत इति भावः । एतदर्थं व्यञ्ज [कं] नाम व्याख्यानं श्रीरामकृष्णविदुषा कृतम् ” । इति ।

=धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग पुस्तके न स्ति । × इतरकरगृहीतवेत्रे इति युक्तं पठितुम् ।

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ।

सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥ ९ ॥

अकृत्यमपि कुर्वाणो भुञ्जानोऽपि यथा तथा ।

कदाचिन्नारकं दुःखं गीताध्यायी न पश्यति ॥ १० ॥

वेदोदधिप्रमथितं वासुदेवसमुद्धृतम् ।

सन्तः पिबन्ति सततं गीतामृतरसायनम् ॥ ७ ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।

एको मन्त्रो यानि नामानि तस्य कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ८ ॥

वन्दे कृष्णार्जुनौ वीरौ नरनारायणावुभौ ।

धार्तराष्ट्रकुलोन्मत्तगजारोहणवल्लभौ ॥ ९ ॥

अस्य श्रीभगवद्गीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदव्याप्तो भगवानृषिः । प्रायेणानुष्टुप्छन्दः । श्रीकृष्णः परमात्मा देवता । अशोच्यानन्वशोचस्त्वामिति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्येति शक्तिः । ऊर्ध्वमूलमधःशाखमिति कीलकम् । मम मोक्षार्थे जपे विनियोगः ।)

कारणंरूपाति जर्गतां मा(ता)रणार्थमनागस(सा)म् ।

वारणाननमात्मानमद्वयं समुपास्महे ॥ १० ॥

प्रणम्य परमात्मानं विष्णुं जिष्णुं जगद्गुरुम् ।

परमात्मावबोधार्थं गीताव्याख्या मयोच्यते ॥ ११ ॥

अस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यन्ते । मोक्षस्तावत्प्रयोजनम् । स च गीता-शास्त्रप्रतिपादितात्परमार्थसंबोधोधादेवेति परमार्थस्वरूपमभिधेयम् । परमात्मस्वरूपावबोधस्यास्य च शास्त्रस्य साध्यसाधनलक्षणः संबन्ध इति विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । अत्र चार्जुनस्य राज्यार्थं शत्रुं जिगीषोर्धातेराष्टैः सह युद्धं सं-प्राप्तम् । तत्र सहायार्थं वृतेन भगवता वासुदेवेन सह रथमारुह्य योद्धुं युद्धमूर्ध्नि प्रविष्टोऽर्जुन उभयोरपि सेनयोर्मध्ये योद्धुं व्यवस्थितानाचार्यपितृपितामहपुत्रभिन्नादी-न्दष्टैते मया हन्तव्या मदर्थं चैते मरिष्यन्तीति पर्यालोच्य शोकमोहाभिभूतचित्ततया बहु प्रलप्य न योत्स्य इत्युक्त्वा युद्धादुपरराम । एवमुपरताय तस्मै तद्विद्यामूल-शोकमोहापनोदाय परमकारुणिको भगवान्मक्तवत्सलो वासुदेवो वेदान्तवाक्यैः समधि-गम्यं परमार्थतत्त्वमुपदिदेश ।

१ क. ल्य. घ. श्रीविष्णुः । २ क. घ. ड. 'र्थे वि' । ३ क. ग. घ. ड. 'रणं रूपा' । ४ घ. 'गतामा' । ५ ड. 'ममाग' । ६ घ. 'वीधेन गी' । ७ ख. ग. घ. ड. 'सबन्धा' ।

(*संतोषं च गुरुं वन्दे परं संवित्प्रदायकम् ।
 शान्तिसिंहासनारूढमानन्दामृतभोगदम् ॥ १ ॥
 मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।
 यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ २ ॥

इह खलु सकललोकहितावतारः परमकारुणिको भगवान्देवकीनन्दनस्तत्त्वज्ञानविजृम्भितशोकमोहविभ्रंशितविवेकनया निजधर्मपरित्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशलवेन तस्माच्छोकमोहसागरादुद्धार । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबन्ध । तत्र तावद्धर्मक्षेत्र इत्यादिना विषीदन्निदमब्रवीदित्यन्तेन ग्रन्थेन श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथा निरूप्यते । ततः परमा समाप्तेस्तयोर्धर्मज्ञानार्थः संवादः । तत्र धर्मक्षेत्र इत्यनेन श्लोकेन धृतराष्ट्रेण हस्तिनापुरस्थितं स्वसारथिं समीपस्थं संजयं प्रति कुरुक्षेत्रवृत्तान्ते पृष्ठे संजयो हस्तिनापुरस्थितोऽपि व्यासप्रसादाल्लब्धदिव्यचक्षुः कुरुक्षेत्रवृत्तान्तं साक्षात्पश्यन्धृतराष्ट्राय निवेदयामास दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादिना ॥

धृतराष्ट्र उवाच —

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

धर्मक्षेत्र इति । हे संजय मामका दुर्योधनादयश्चान्ये पाण्डवा युधिष्ठिरादयो युयुत्सवो योद्धुकामा धर्मक्षेत्रे धर्मप्रसवमूमौ कुरुक्षेत्रे समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत किं विदधुः ॥ १ ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
 आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

दृष्ट्वेति । तु पुनः । तथा तेषु मिलितेषु सत्सु स दुर्योधनोऽनेकवीरसमुदाये लब्धदीर्घदुःखेन योधयितु(तुं)मशक्य आचार्यं धनुर्वेदोपदेष्टारं द्रोणमुपगम्याऽऽधिक्येनाऽऽचार्यत्वकृतेन संगम्य सङ्गो (संगतो) भूत्वा वचनम[न]न्तरमब्रवीत् । किं कृत्वा पाण्डवानीकं [व्यूढं] दृष्ट्वा । पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं व्यूढं सूचीव्यूहरचनया संपन्नं दृष्ट्वाऽवलोक्य ॥ २ ॥

* एतदादिद्वितीयाध्यायस्थदशमश्लोकव्याख्यासमाप्तिपर्यन्तं ख. पुस्तकेऽधिकम् । इदं च श्लोकार्थज्ञानोपयुक्तम् ।

दुर्योधनो द्रोणं प्रति यद्वचोऽवोचत्तदेव नवामिः श्लोकैः संजयो धृतराष्ट्रं प्रस्थाह-
पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्यं महतीं चमूम् ॥

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

पश्येतामिति । हे आचार्येतां पाण्डुपुत्राणां महतीं सद्यःशौहिणीपरिमितां चमूं
सेनां पश्य । कथंभूतां तव शिष्येण द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन धीमता तव शिष्यत्वेन
सेनाव्यूढ(ह)विन्यासादिबुद्धिमता व्यूढां व्यूहं [वि]न्यासेन स्थापिताम् । तव शिष्ये-
णेति तवापि पाण्डवसेनायां कश्चिदनुरागोऽस्तीति कौटिल्यवचनं दुर्योधनस्येति ।
[पाण्डुपुत्राणामिति] पाण्डुः पाण्डुधर्मा तस्युपुत्रा जारपुत्रा इत्यभिप्राय(य) वचनं
दुर्योधनस्य ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेश्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

अत्रेति । अत्रास्थां चम्वाम् । अमी शूराः शौर्येण शत्रुधर्मेणोपेता महेश्वासा
इषवो बाणा अस्यन्ते येस्तानि धनुषि महान्ति येषां ते महेश्वासाः । कथंभूताः, युधि
संग्रामे भीमार्जुनसमाः । भी(भिया) भयेन मीयत इति चक्रिनैरेव विदा(वीरा)न्तरे-
र्विलोक्यत इति भीमः । अर्जुनः पशुपतिसंग्रामोपाजिनयशोविभूतिभिरर्जुनं पाण्डुरं
संपादितं विश्वं येन सोऽयमर्जुनः । ताम्यां समास्तुर्या । युयुधानो वीरत्रैरेव मिश्री-
भावेन युद्धाविष्टो युध मिश्रण इति धातुपाठात् । विराटो विनतो विपक्षभूतो [वा]
राट्, राजा यस्य शत्रुमूदनस्य स विराटः, द्रुपदो द्रुवद्वृक्षवत्संग्रामे निश्चलौ(ले)पा-
दौ(पदे) यस्य स द्रुपदः । महारथः, प्रत्येकं महारथन्वविशेषणम् । युयुधानो महारथ
इत्यादि ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ४ ॥

धृष्टेति । धृष्टकेतुर्धृष्टः प्रगल्भः शत्रुविनाशनः केतुश्चिह्नं ध्वजादिर्यस्य धृष्टानां रणे
प्रगल्भानां केतुर्विनाशक इति वा धृष्टकेतुः । चेकितानः संग्रामे कुशलः । काशि-
राजः । काशो ब्रह्मत्त्वप्रकाशो यस्यां निवसतां सुलभः सा काशी तस्या राजा
काशिराजो वैरी(रि)पुरविजयी, शैब्यः संग्रामविजयी संग्रामविजगार्हः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

युधामन्युरिति । युधामन्युश्च परं विक्रान्तो वीर्यवानुत्तमौजाः सौभद्रश्च परं द्रौप-
देया द्रौपद्यास्तनयाः प्रतिविन्ध्यादय एते सर्वे महारथाः । एते च महा[य] युद्धोत्स-
वायाऽऽसमन्ताद्गथाः शस्त्र[प्र]भृता येषां ते महारथाः ।

“एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनः ।

अस्त्रशस्त्राणांश्च महारथ इति स्मृतः ॥

अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः ।

रथी त्वेकेन यो युध्येत्तन्यूनोऽर्धरथो मतः ” इति ॥ ९ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

अस्माकमिति । हे द्विजोत्तम तु पुनर्येऽस्माकं धार्तराष्ट्राणां विशिष्टाः पाण्डव-
सेनावीरेभ्योऽपि श्रेष्ठास्तान्निबोधधारय । मम सैन्यस्य नायका जेतारस्तांस्ते तुभ्यं
संज्ञार्थं ब्रवीमि ॥ ७ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

भवानिति । भवान्स्त्वमेव तावत्पश्य तव युद्धकौशल्योपदेशेन भगवान्पशुपतिरजु-
नेन निर्जितः स त्वम् । भीष्मः सकलक्षत्रियकुलकालनात्रिवकाद्यु(यु)षष्ठीलावतार-
परशुरामस्यापि रणे मयंकरत्वाद्भीष्मः । कर्णो वैरिणां कर्तन[कर]त्वात्कर्णः । कृपः
शत्रुहिंसनशीलः कृधानुर्हिसार्थः । अश्वत्थामा । अश्रुते व्याप्नोति तदेतादृशं[स्था]म
वस्तं (लं)यस्य सः । यद्वा । अश्नाति वैरिणो भक्षयति [येन तादृशं स्थाम बलं
यस्य सः] अश्वत्थामा । स किल लोकोपसंहारदक्षस्य दाक्षायणीमतेर्लीलावतारो
यस्मात् । विकर्णः । यस्यासमवीरसंग्रामोपार्जितकीर्तिमञ्जरीवर्ज(र्ण)नायां प्रत्यर्चि-
(र्थि)भूताः पार्ष्णिवा विगतकर्णा बधिरा इवोद्विजन्तो भवन्तीति विकर्णः । पार्वती-
पतिदत्तवरः सौमदत्तिः । तथैव च वयं (यथा) भवान्भीष्मश्च त्रैलोक्यपराजयसमौ
तथैव चेतरेऽपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्ये चेति । अन्येऽपरे सहायत्वेन समाह(ग)ता मगदत्तशल्यप्रभृतयो बहवः शूरा
मदर्थं मम विजयसाधनार्थं त्यक्तं जीवितं यैस्ते सर्वे युद्धविशारदा युद्धकुशलाः ॥९॥

सैन्यद्वयपरिकल्पनप्रयोजनमाह—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अपर्याप्तमिति । तदिदि तत्तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपि भीष्मेणाभितो रक्षितमप्यस्माकं
बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति । इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीष्मेना-
भितो रक्षितं सत्पर्याप्तं समर्थं भाति ॥ १० ॥

भीष्मस्योमयपक्षपातित्वादस्मद्द्वलं पाण्डवसैन्यं प्रत्यसमर्थं भीमस्यैकपक्षपातित्वादे-
तद्द्वलमस्मद्द्वलं प्रति समर्थं तस्मान्द्रवद्भिरेवं वर्तितव्यमित्याह—

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अयनेष्विति । अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्तां स्वां रणभूमिं परि-
त्यज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु । यथा तुर्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न
हन्येत तथा रक्षन्तु । भीष्मबलेनैवास्माकं जीवनमिति भावः ॥ ११ ॥

द्रोणं प्रति राज्ञा भीष्मस्य * च बहुमानपुरःसरं यदुक्तं तच्छ्रुत्वा भीष्मः किम-
करोत्तदाह—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

तस्येति । कुरुवृद्धः पितामहो भीष्मस्तस्य राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं प्रीतिं संज-
नयन्नुच्चैर्भहान्तं सिंहनादं [विनद्य] कृत्वा शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥

तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमालक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह—

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखंवाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुल्लोऽभवत् ॥ १३ ॥

तत इति । ततो भीष्मस्य शङ्खपूरणानन्तरम् । शङ्खाश्च परं भेर्यः पणवान-
कगोमुखाः । पणवा आनका गोमुखा वाद्यविशेषाः सहसैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्यन्त
वादिताः । स च शङ्खादिशब्दस्तुमुल्लो महानभवत् ॥ १३ ॥

ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह तत इति पञ्चमिः—

तंतः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

ततो दुर्योधनस्य सैन्ये वाद्यकोलाहलानन्तरम् । श्वेतैः शुक्लैः कैलासाचलकल्पैः
परसैन्योत्कर्षतनूकरणसामर्थ्यवद्भिः, हयैः । अतिवेगातिरेकात्स्वभावतो वा ह आकाशे
यान्तीति हया विशिष्टा अश्वास्तैर्युक्ते संयोजिते महत्यादित्यमण्डलकल्पे पूज्ये स्यन्दने
संग्रामभूमिप्रद्रवणशाले रथवरे स्थितौ वर्तमानौ । माधवः । मा लक्ष्मीस्तस्या धवः
पतिर्माधवः कृष्णः, पाण्डवोऽर्जुनश्चापि । दिव्यौ । दिवि भवौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ।
प्रकर्षेण परकीयवाद्यकोलाहलाभिभवसंपादनेन दध्मतुः आपूरितवन्तौ ॥ १४ ॥

तदेव विभगेन प्रदर्शयन्नाह—

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हृषीकणाभिन्द्रियाणामीशोऽधिष्ठाता ढीलागृहीतदेहो मगवान्विष्णुः । [पाञ्चजन्यं] पञ्चजनाह्वयदैत्यदेहोद्भवं धनंजयो देवदत्तं वृकोदरो भीमं घोर्ं कर्म यस्य सः [भीमकर्मा] । महाशङ्खं पौण्ड्रं दध्मी । आपूरितवान् ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अनन्तविजयमित्यादियुगं पूर्वश्लोकक्रियया संबध्यते । अनन्तेति । कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरो राजा पाण्डवानां स्वामी, अनन्तविजयं महाशङ्खं दध्मौ । यस्य पूरणादनन्तः सततं विजयो भवतीत्यनन्तविजयः । नकुलः सहदेवश्चोभौ सुघोषमणिपुष्पकौ । नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं दध्मौ । सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

काश्यश्चेति । च परं काश्यः काशिराजः परमेष्वासः । परम उत्कृष्ट इष्वासो धनुर्यस्य सः । च पुनः शिखण्डी महारथः शिखण्डवान्सकलसुरा[सुरा]जेय-भीष्मवधार्थमुत्पन्नः पौरुषेयशिखायुक्तश्च परं धृष्टद्युम्नो विराटः सात्यकिः स एवापराजितोऽजेयः । एते सर्वे पृथक्पृथक्शङ्खान्दध्मुर्वाद्यामासुरिति परेण संबन्धः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

द्रुपद इति । हे पृथिवीपते द्रुपदश्च परं द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राश्च परं महाबाहुः सौभद्रः । एते सर्वे प्रत्येकं शङ्खान्दध्मुः ॥ १८ ॥

तस्य शङ्खनादस्य धार्तराष्ट्रान्प्रति x जयमयजनकत्वमाह—

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

स घोष इति । स तुमुलो घोषः पाण्डवसेनापतीनां शङ्खदिजनितो घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । किं कुर्वन् । नभ आकाशं पृथिवीं च व्यनुनादयन्प्रतिशब्दं (वद) [युक्तं] कारयन् ॥ १९ ॥

तस्मिन्समये श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनेन यदुक्तं तच्चतुर्भिः श्लोकैः संजय आह—

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

अथेति । अथ शङ्खपूरणानन्तरम् । कपिध्वजः पाण्डवो व्यवस्थितान्विभेदेणाव-
स्थितान्सकङ्क्षनादाद्धोरतरादप्यपरित्रस्तान्धार्तराष्ट्रान्दृष्ट्वा शस्त्रसंपात उत्तमाहवस्थले
च धार्तराष्ट्राणां प्रवृत्ते सति धनुरुद्यम्य सज्जकृत्य हृषीकेशं प्रति वाक्यमाहेति
द्वितीयेनान्वयः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

हृषीकेशमिति । हे महीपते तदा हृषीकेशमिदं वाक्यमाह । हेऽच्युत मे मम
रथमुभयोः सेनयोर्मध्ये मध्यप्रदेशे स्थापय ॥ २१ ॥

यावदेतन्निरीक्षेऽहं शोद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्भया सह योद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

यावदिति । अहं यावदेतान्प्राधान्याद्धीरान्योद्धुकामानवस्थितान्निरीक्षे निरीक्षण-
पूर्वकं परीक्षां करोमि । अस्मिन्नरणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यं युद्धं कर्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

योत्स्यमानानिति । अहं योत्स्यमानानग्रे युद्धं कारिष्यमाणानवेक्षे निर्धारयामि
य एतेऽत्र मम च पुनस्तत्र समागमे दुर्बुद्धेरविचारिणो धार्तराष्ट्रस्य दुर्बोधनस्य युद्धे
युद्धस्थले प्रियचिकीर्षवः प्रियं विजयं कर्तुकामाः समागताः प्रागल्भ्यातिरेकेण सम्प-
न्निरचितसमारम्भेण ऽऽगता अविचारकारिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह, एवमिति युग्मेन—

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

हे भारत धृतराष्ट्र गुडाकेशेनर्जुनेनैवं यथावर्णितमुक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयो-
र्मध्ये रथोत्तमं स्थापयित्वावाच ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्सप्तवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

भीष्मेति । भीष्मद्रोणयोः प्रमुखेऽग्रे तथा सर्वेषां च महीक्षितां भूमण्डलाध्यक्षयो-
 चवराणामग्र इत्युवाच । इतीति किम् । हे पार्थैतान्समवेतानस्य (?) द्रष्टुमकुल्या
 निर्दिशति । भीष्मद्रोणकर्णकृपादीन्कुरूनवस्थितान्योधान्पश्यति भगवानुवाच ॥ १९ ॥

ततः किं वृत्तमित्यत आह—

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृपुत्रान्पौत्रान्सर्वास्तथा ।

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

तत्रेति । अयानन्तरम् । पार्थोऽर्जुनः । तत्रोभयोः [सेनयोः] स्थितान्पितृन्पितृवन्ति
 चुञ्चन्ति लालयन्ति. पर्य(तर्प)यन्त्यपत्यानीति पितरस्तापितृन् । अत्र च पितृकक्ष्याः
 पितृव्यादयः [संग्राह्याः] । पितामहान्गाङ्गेयादीन् । आचार्यान्द्रोणादीन् । मातुलान्,
 मात्रा जनन्या साम्यं येषां ते मातुलाः शल्यादयस्तान् । भ्रातृन्सोदरान् । पुत्रान्पुंता-
 म्नो नरकात्पितृणां त्राणात्पुत्रास्तानपश्यत् । श्वशुरानिति । च पुनः श्वशुरान्सुहृदश्चा-
 पश्यत् ॥ २६ ॥

ततः किं कृतवांस्तदाह—

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ।

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

तानिति । स कौन्तेयोऽर्जुनः सर्वान्विशेषेण बन्धून् । बध्नन्ति परस्परं स्नेहपाशै-
 रिति बन्धवस्तानवस्थितान्समीक्ष्य । कृपयेति । कृपया करुणया । परयाऽतिशयि-
 त्वाऽऽविष्टो युक्तो विषीदन्विशेषेण सीदन्नवसादं ग्लानिं लभमान इदमनन्तरमुच्यमान-
 मब्रवीत् ॥ २७ ॥

किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह कृद्वेममित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति—

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

हे कृष्ण, भक्तानां संसारक्लेशविलेखनात्कृष्णः । इमं स्वजनं युयुत्सुं योद्धुकामं सन्तं
 समुपस्थितमिहाऽऽगतं दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदन्तीत्युत्तरेण संबन्धः । सीदन्तीति ।
 हे कृष्ण, इमं स्वजन[मुप]स्थितं दृष्ट्वा मम गात्राण्यङ्गानि सीदन्ति विशीर्णानि
 शिथिलानि निरुत्साहानि भवन्ति । च पुनर्मुखं परितः समन्ताच्छुष्यति निर्द्वी-
 भवति ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवं संसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

मे मम शरीरे वेपथुः कम्पश्च जायते । तथा रोमहर्षश्च जायते । गाण्डीवामिति ।
मे मम हस्ताद्गाण्डीवं खंसतेऽधः पतति । त्वक्चैव परिदह्यते । आन्तरशोकानखेन
संतप्यते ॥ २९ ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥

अ परं मे मनः कर्तव्याकर्तव्यबोधसाधनमन्तःकरणं भ्रमतीव भ्रमं गच्छति निर्घा-
रणं कर्तुं न शक्नोति । अ पुनरवस्थातुं स्थितिं कर्तुं न शक्नोमि । निमित्तानीति ।
हे केशव, अ पुनर्विपरीतान्यहितमूचकानि निमित्तानि शकुनानि पश्यामि ॥ ३० ॥

न च श्रेयो नु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३१ ॥

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

अ पुनः । हे कृष्णाहं विजयं विशिष्टं जयं संग्रामोत्कर्षं न काङ्क्षे न प्रार्थये ।
अ पुना राज्यमाधिपत्यं सुखानि च विषयजन्यान्प्रमोदात् प्रार्थये । हे गोविन्द, नोऽ-
स्माकं राज्येन किं, भोगैर्विषयसुखैः किं, जीवितेनापि किम् । गोमिः श्रुतिभिर्वेदान्त-
वाक्यैर्विद्यते परमार्थरूपेण लभ्यते इति गोविन्दः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

येषामर्थे कङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽव स्थिता युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

येषामर्थे इति । येषां स्वजनानामर्थे प्रयोजनाय नोऽस्माकं राज्यं भोगाश्च पुनः
सुखान्येतत्सर्वं काङ्क्षितं वाञ्छितं त इमे युद्धे युद्धनिमित्तं प्राणानान्तरप्राणान्धनानि
बाह्यप्राणांश्च त्यक्त्वाऽवस्थिताः ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

आचार्या इति । आचार्यादयो यथाव्यारूपाताः । पितरः पुत्रास्तथा पितामहा
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः पत्न्या भ्रातरः । स्वस्य संबन्धिनो विवाहादिसंबन्ध-
वन्तः ॥ ३४ ॥

यदि कृपया त्वमेतान् हन्यास्तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येवातस्त्वमेवैता-
न्हत्वा राज्यं मुक्त्व तत्राऽऽह सार्धेन—

एतान् हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।

निहत्य भारतराष्ट्रान् का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥

एतानिति । हे मधुमदनैतानाचार्यादीन्मतोऽप्यस्मात्घातयतोऽपि त्रैलोक्यराज्य-
स्यापि हेतोस्तस्मात्पत्यर्थमपि हन्तुं नेच्छामि । किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थम् । निहस्येति ।
हे जनार्दन, देवविपक्षभूतानसुरादीञ्जनानर्दयति पीडयतीति जनार्दनः । अथवा जनै-
रधिकारिपुरुषैरभ्युदयादिकं प्रार्थयत इति जनार्दनः । धार्तराष्ट्राणिहत्य हत्वा मोऽ-
स्माकं का प्रीतिः स्यात्किं सुखं स्यात् किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

नन्वाततायिनामेषां वधो युक्तो विहितत्वात्तथा चोक्तम्—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिनः ॥ इति ।

स्मरणा(तस्मा)दग्निदत्वादिभिः षड्भिरपि हेतुभिरेते भवत आततायिनः ।
आततायिनां वधो युक्त एव ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविच रयन् ।

नाऽऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवेति कश्चन ॥

इति वचनात्प्रऽऽह सार्धेन—

पापमेवाऽऽश्रयेद्स्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

पापमिति । आततायिनमायान्तमित्यादिकमर्थशास्त्रं हि तच्च धर्मशास्त्राद्दुर्बलम् ।
यथोक्तं याज्ञवल्क्येन—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलान्ब्यवहारतः ।

अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति [स्थितम्] ॥

स (त) स्मादाततायिनां मध्ये तेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत् ।
अन्याद्यत्त्वादधर्मत्वाच्च तद्वधस्य । हे माधव, हि यस्मादेतेषां हनने लोकद्वयेऽप्यक-
ल्याणमेव तस्मात्स्ववान्धवान्धार्तराष्ट्रं हन्तुं वं नार्हा न योग्याः । एतेषां वधस्यान्या-
द्यत्त्वादधर्मत्वाच्च न केवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं न भवत्यैहिकमपि न भवती-
त्याह—स्वजनं हीति । हि यस्मात्स्वजनं ह वा वयं सुखिनः कथं स्याम कथं
सुखयुक्ता भवाम ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ननु चैतेषामपि बधुवधदोषे समाने सति यथैवैते बन्धुत्वानङ्गीकारेण युद्धे प्रव-
र्तन्ते तथैव भवानपि प्रवर्ततां किमनेन विषादेनेत्यासिप्तपवित्रोक्तिवैभेदेन परि-
हरति—

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातरुम् ॥ ३८ ॥

व्यथीति । हे कृष्ण, यद्यप्येते धार्तराष्ट्रा लोभोपहतचेतसः । [लोभः] परद्र-
व्याद्यभिलाषः । लुनाति नाशयति लोकद्वयं प्राणिनामिति लोभस्तेनोपहतचेतसस्तिर-
हृत्कर्तव्याकर्तव्यविवेकविज्ञानाः सन्तः कुक्षयकृतं गोत्रवधनिमित्तदोषं निमज्जोहे
च पातकं न पश्यन्ति ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कथमिति । हे जनार्दन, तथाऽप्यस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिस्मात्पा-
पाभिर्वर्तितुं कथं न ज्ञेयम् । कथं न यत्नः कर्तव्यः ॥ ३९ ॥

कुलक्षये कृते दोष उत्पद्यते तं दोषं कथयति—

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

कुलक्षय इति । कुलक्षये गोत्रपुरुषाणां विनाशे सनातनाः पारम्पर्यागताश्चिरं-
तमाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति । धर्मं नष्टे कृत्स्नमपि कुलमधर्मोऽभिभवति तिरस्करोति ।
उतापि । अधर्माभिभवनिवारकधर्मस्याभावादेत्यर्थः ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्प्येय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

अधर्मेति । हे कृष्ण, अधर्माभिभवात्कुलस्त्रियो विशुद्धवंशोद्भवाः प्रदुष्यन्ति स्वरिण्यो
भवन्ति । तासु स्त्रीषु दुष्टासु वाष्प्येय वृष्णिवंशोद्भव, वर्णसंकरो जायते । वर्णस्य वर्णा-
न्तरमिश्रीकरणं संकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

संकर इति । (* संकराज्जायतेति) संकर एषां कुलघ्नानां चापरं कुलस्यैव
नरकाय भवतीति । हि यस्मादेषां कुलघ्नानां कुलहन्तृणाम् । न केवलं तेषां कुलस्यै-
व नरकाय भवति, किं त्वेषां कुलघ्नानां स्वर्गारूढाः पितरो लुप्तपिण्डोदकक्रियाः
सन्तः पतन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्याम्—

ेषैरपैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च श्रावताः ॥ ४३ ॥

एतेर्धर्माशाधर्माभिभवादिदक्षगैर्वर्णसंकरकारकैर्दोषैः कुलघ्नानां जातिधर्माः क्षात्रि-

एतन्मनुष्याः धर्मास्तथा शाश्वताः कुलधर्माः पारम्पर्यागता वंशधर्माद्योस्तावन्ते
लुप्यन्ते । तेषामाचरणं न भवति । चकारादाश्रमधर्मादयो गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

उत्सन्नेति । भो जनार्दन, उत्सन्नकुलधर्माणां विनष्टकुलवर्णाश्रमादिधर्माणां मनु-
ष्याणां नरके नियतं नियमेन वासो भवतीत्यनु वारंवारं व्यासादिभ्यः शुश्रुम श्रुत-
वन्तो वयम् ॥ ४४ ॥

बन्धुवधाध्यवसायेन संतप्यमानतयाऽऽह—

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अहो बतेति । अहो बत कष्टं यत्परमेश्वरस्य तव संनिधानेऽपि वयं महत्पापं
कर्तुं व्यवसिता व्यवसायं निश्चयं गताः । किं तन्महत्पापं कर्तुम् । यद्राज्यसुखलोभेन
स्वजनं हन्तुमुद्यताः । उदतिशयेन यत्नवन्तो यताः ॥ ४५ ॥

एवं संतप्तो मृत्युमेवाऽऽशासानोऽर्जुन आह—

यदि मामपतीक'रमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

यदीति । यदि शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा अपतीकारं प्रतियुद्धमकुर्वाणं मामशस्त्रं
रणे संग्रामे हन्युर्हनिष्यन्ति चेत्तर्हि तद्धननं मे मम क्षेमतरं पापस्यानुत्पत्तेर्हेतोरेत्य-
न्तं हिततरं भवेत् ॥ ४६ ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—

संजय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सश्वरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रंशां संहितायां वैशाख्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-

नसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एवमिति । अर्जुन एवमुक्त्वा संख्ये संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपर्युपाविशत्,

उपविशे । किं कृत्वा सशरं शरेण बाणेन सह वर्तमानं धनुर्विसृज्य । शोकसंविग्न-
मानसः शोकेन संविग्न मानसं यस्य स एवंविधः सन्नपविष्ट इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पेशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

तमिति । मधुसूदनः श्रीकृष्णस्तमर्जुनं तथा तेन प्रकारेण कृपयाऽऽविष्टमश्रु-
र्णाकुलेक्षणं विषीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण विषादं प्राप्तवन्तं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १ ॥

तदेव वाक्यं दर्शयति कुत इति द्वाभ्याम्—

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्पलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्थजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हेऽर्जुनेदं कश्पलं मोहकलुषं विषमे संकटे त्वां कुनो हेतोः समुपस्थितमनार्थजु-
ष्टमार्थैरसेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गस्यासाधनमकीर्तिकरमयशस्करम् ॥ २ ॥

तस्माद्यत्कर्तव्यं तदाह—

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतच्चरन्पुपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

क्लैब्यमिति । हे पार्थ, क्लैब्यं मा स्म गमः कातर्यं मा प्राप्नुहि । त्वयि विषम
एतन्नोपपद्यते युक्तं न भवति । हे परंतप, क्षुद्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्वो-
त्तिष्ठ ॥ ३ ॥

अहं न कातरतया युद्धादुपरतोऽस्मि किंतु युद्धस्यान्याभ्यत्वादिति [प्रतिवच-
नमाह]—

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

कथमिति । हेऽरिसूदनाहं संग्रामे भीष्मं च पुनर्दोणमिषुभिः कथं योत्स्यामि । यौ भीष्मद्रोणौ प्रति वाचाऽपि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं ताविषुभिः कथं योत्स्यामीत्यर्थः । यतस्तौ पूजार्हौ ॥ ४ ॥

तर्हि तव स्थितिरपि न स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—

गुरुनहत्वा हि महानुभावा-

ऋश्रेणो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ॥

हत्वार्थकामास्तु गुरुनिहैव

भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

गुरुनिति । हि यस्माद्गुरुनहत्वा । गुरवः शास्त्रोपदेशारो मुरुगवृत्त्या ।

प्राकृतैः संस्कृतैश्चैव गद्यपद्याक्षरैस्तथा ।

देशभाषादिभिः शिष्यं बोधयेत्स गुरुः स्मृतः ॥

इत्युक्तत्वादन्येऽपि तत्तुल्या जनकादयस्तेऽपि गुरवस्तान्महानुभावान्द्रोणादीन्गुरुनहत्वा परलोकविरुद्धं गुरुवधमकृत्वेह लोके भैक्ष्यं(क्षं) भिक्षामात्रमपि भोक्तुं श्रेय उचितम् । न केवलं परत्र दुःखमिहापि नरकदुःखमनुभवितव्यमित्याह—हत्वेति । तु पुनरर्थकामानर्था(र्थोऽ)मिलःषस्तत्परान्नाऽऽप्तकामान्गुरुनहत्वेहास्मिन्नेव शरीरे गुरुणां रुधिरेण प्रदिग्धान्प्रकर्षेण लिप्तान्मरणानन्तरं नरके भोक्तव्यान्भोगाञ्जीवन्नेवाहं कथं भुञ्जीय भोक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

किंच यद्यधर्ममप्यङ्गी कारिष्यामस्तथाऽप्यस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञायते । अपि च तयोः कतरच्छ्रेयः, [इत्याह]—

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

न चैतदिति । च पुनरेतद्वयं न विद्मो न जानामि(नीमः), नोऽस्माकं कतरस्कि नाम गुरुणां हननं वाऽहननं गरीयः किमधिकतरं भविष्यतीति न विद्मः । यद्वैतान्वयं जयेम जेष्यामो यदि वा नोऽस्मानेव ते जयेयुर्नेष्यन्तीति न विद्मः । किंपास्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह—यानेवेति । किंच जयपक्षेऽपि जयप्रवृत्तिरस्माकं न युक्ता, यस्माद्यानेव धार्तराष्ट्रान्हत्वा वयं न जिजीविषामो न

जीवितुमिच्छामः । एवं [च] राज्यदिभोगस्य शङ्काऽपि का । त एव चर्तुराष्ट्राः
प्रमुखेऽग्रे युद्धार्थमवस्थिता वर्तन्ते ॥ ६ ॥

तस्मात्संशयानो निर्णेतुं पृच्छति —

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

कार्पण्येति । एतान्हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं दोषश्चास्य कुलस्य क्षय-
कृतस्ताभ्यामुपहतः स्वभावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ।
अथवा कृपणस्य भावः कार्पण्यं दैन्यमज्ञाननिमित्तं तदेव दोषस्तेनोपहतः स्वभावो
यस्य स त्वां पृच्छामि । कथंभूतः । धर्मसंमूढचेताः । धर्मे संमूढं चेतो यस्य । विवेक-
विज्ञानानुद्घात् । अथवा धर्मसंमूढचेताः युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य
धर्मोऽधर्मो वेति संदिग्धं चेतश्चित्तं यस्य सोऽहं धर्मसंमूढचेताः । अतो यन्मे श्रेयो
हितं स्यात्तन्निश्चितं ब्रूहि । किंच ते तवाहं शिष्यः शासनाहोऽतस्त्वां प्रपन्नं शरण-
सम्पत्तं मां ह्यपि शिक्षय ॥ ७ ॥

त्वमेव विचारवान्मद्युक्तं तत्कुर्विति चेतत्राऽऽह—

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-

द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ॥ ८ ॥

न हीति । क्षत्रियाणां युद्धं स्वधर्मप्रदं तदेव निश्चयेन कर्तव्यमिति भूगण्डुपदेशं
स्वयमेवाऽऽङ्ग्याऽऽह । युद्धे क्रियमाणे जयस्तावत्पाक्षिकः । निश्चयपक्षेऽपि युद्ध-
फलं भूमौ राज्यं तच्चासपत्नं निष्कण्ठकं च । तद्वाप्यापि यन्मम शोकं मदीयं यत्क-
र्मापनुद्यादपनयेत्तदहं न हि प्रपश्यामि । किंविशिष्टं शोकम् । इन्द्रियाणामुच्छोषण-
मिति शोषकरम् । न केवलं भूमौ राज्यं शोकविच्छेदकरं [न] भवति, सुराणामप्याधि-
पत्यं युद्धे मरणपक्षे प्राप्तमिति (मपि) जन्मान्तरेऽपि स्वजनवधानिमित्तशोकशान्तिं न
पश्यामीत्यर्थः । भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं चापरं सुराणामप्याधिपत्यमवाप्य यत्कर्म कृतं
तन्ममेन्द्रियाणामुच्छोषणं शोकमपनुद्यादपनयेत्तन्न हि प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न चोत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

एवमिति । गुडाकेशोऽर्जुनो हृषीकेशं श्रीकृष्णं प्रत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण कथं भीष्म-
महं संख्ये योत्स्यामीत्यादि हे परंतप हे घृतराष्ट्राहं न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामी-
ति गोविन्दं प्रत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव मौनमाश्रितवान् ॥ ९ ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

तमिति । हे भारत हृषीकेशः श्रीनारायणः प्रसन्नवदनः सन्नमयोः सेनयोर्मध्ये
विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमर्जुनं प्रतीदं वक्ष्यमाणं वचो वाक्यमुवाच ।

अत्र च दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यारभ्य न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं
बभूव हेत्येवमन्तो ग्रन्थः प्राणिनां शोकमोहनहुठः संसारोऽविद्यामूल इतिप्रदर्शनार्थ-
त्वेन व्याख्येयः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अशोच्या न शोच्या भीष्मद्रोणादयः । धार्मिकत्वाद्बस्तुतश्च परमात्मस्वरूपत्वात् ।
अन्वशोचोऽनुशोचितवांस्त्वम् । प्रज्ञा परमात्मज्ञानं तन्निमित्तांश्च वादान्वचनानाहं
भाषसे । गता असत्रः प्राणा येषां ते गतासवस्तानगतासूनगनप्राणांश्च पण्डिता पर-
मार्थविदो नानुशोचन्ति । अतो मूढत्वं प्रज्ञा परमा कुतस्ते ॥ ११ ॥

कुतस्तेऽशोच्या जन्ममरण दिमत्त्वा(त्त्व)पंभवाद्गत आह—

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

न त्विति । जातुशब्दः कदाचिदित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । नाहं कदाचिन्नाऽऽसमपि
त्वासमेव । न त्वं नाऽऽसीरासीरेवेत्यर्थः । नेमे भीष्मादयो नाऽऽसन्कि त्वासमेव । न
चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् । त्वमहमिमे राजानश्च सर्वे वयं जातु न न
भविष्यामोऽपि तु भविष्याम एव ! अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु सर्वेषामेवास्माकमुत्प-
त्तिविनाशो न स्तः । परमात्मस्वरूपेण नित्यत्वात् । तथा भविष्यद्देहोत्पत्तिविनाशश्च-
क्त्वा न कर्तव्येत्यर्थः । बहुवचनं देहाभिप्रायेण । बहुदेहेषु जायमानेषु विनेश्यत्सु
चाऽऽत्मनो जन्म विनाशो न स्त इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

अत्रोचितं दृष्टान्तमाह—

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धारस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहिनो देहवतोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमारं कुमारभावो यौवनं यूनो भावो जरा वृद्धत्वं तथा तद्देहान्तरप्राप्तिः । धीरो धीमांस्तत्र न मुह्यति न मोहं गच्छति । यथाऽस्मिन्देहे कौमारयौवनजरास्वात्मनोऽभेद एव भिन्नाः शरीरावस्था एवं शरीरान्तराणीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्यप्यात्मनाशनमित्तः शोको न संभवति नित्य आत्मेति जानतस्तथाऽपि शीतोष्णानिमित्तः शोकः संभवतीत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

मात्रास्पर्शास्तिवति । मीयन्त आभिः शब्दादय इति मात्रा इन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः । शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं चोष्णं च शीतोष्णे ते एव सुखदुःखे ते ददतीति शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिन आगमापाय-शीलास्तस्मादनित्यास्तांस्तिक्षस्व प्रसहस्व तेषु हर्षविषादौ मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

मात्रास्पर्शान्सहमानस्य किं स्यादित्यत्राऽह—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

यं हि न व्यथयन्तीत्यादि । यं हि पुरुषं न व्यथयन्ति न चालयन्त्येते मात्रास्पर्शाः समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादराहितं धीरं धीमन्तं सोऽमृतत्वाया-मृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः । कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं, यस्मादुक्तम्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

नासत इत्यादि । असतोऽविद्यमानस्य रज्जुसर्पवद्दृष्टनष्टस्वभावस्य जगतो भावः सत्ता न विद्यते । तथा परमार्थस्य सत आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते । सर्व-प्राव्यभिचारात् । अनयोः सदसतोदृष्ट उपलब्धोऽन्तो निश्चयस्तत्त्वदर्शिमिरात्मदर्शि-भिरित्यर्थः । तस्मात्तत्त्वदर्शिना दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादींस्ति-तिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

किं पुनस्तद्यदेव सर्वदा संदेवेत्युच्यते—

अविनाशि तु तादृद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशीति । विनष्टं शीलमस्येति विनाशि । न विनाशयविनाशि । तुशब्दोऽसतो विशेषणार्थः । तद्विद्धि जानीहि । येन सर्वमिदं जगद्व्याप्तमाकाशेनेव । विनाशमदर्शनं घटादिवदस्याव्ययस्य ब्रह्मणो विनाशं कर्तुं नार्हति, न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति ॥ १७ ॥

किं पुनस्तदसद्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्याक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽपमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तो नाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तः । * नित्यस्य शरीरिणो यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणाद्विच्छिद्यते स तस्यान्तस्तथेमे देहाः स्वप्नमाया-लब्धदेहादिवदन्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽपमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ताः पण्डितैर्ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । अपमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्य न त्वात्मा परिच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्माऽऽत्मेति । यस्मादेवं नित्यः सन्नविच्छेद्यश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्व । तदुपरमं मा कार्पीरित्यर्थः । नह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एवासौ मोहप्रतिबन्धतस्तूष्णीमास्ते तस्य प्रतिबन्धापनयनं भगवता क्रियते । तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

शोकमोहादिसंसारसागरनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं प्रवर्तत इत्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो हन्यन्तेऽहमेषां हन्तेति । एषा बुद्धिर्मृषैव सा ते । कथम्—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते इतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं देहहनेन हतोऽयमिति हननक्रियायाः कर्मभूतमात्मानं तावुभौ न विजानीतोऽविवेकेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं तावुंभावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति हननक्रियाया न कर्ता न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः । अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

* इदं पदद्वयमाधिकम् ।

कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

न जायते नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता । जनिच्छक्षणवस्तुविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । तथाऽयं न म्रियते वा कदाचित्पत्तिक्रियायाः सत्तां नानुभवति । उत्पत्तेः सत्तानुभवस्य मरणाव्यभिचारात् । (* उत्पत्तेः स नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता जनन-च्छक्षणा वस्तुविक्रिया न विद्यते) । उत्पत्तेः सत्तामननुभवस्य म्रियत इत्युच्यते । अतोऽस्तिच्छक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । वाशब्दश्चार्थे । कदाचि-च्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते । न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इति सर्वत्र योज्यम् । अयं भूत्वा भविता वा न भूयः । अयमात्मा भूत्वोत्पत्तिक्रियामनुभूय म्रिये भविता न । अवस्थान्तरं प्राप्यावस्थान्तरं न प्राप्नोति । न विपरिणमत इत्यर्थः । विपरिणामच्छक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । अजोऽवयवोपचयरूपेण नोपचर्यते, वृद्धिच्छक्षणा भावविक्रिया न विद्यत इत्यर्थः । अतो नित्यः । अपक्षय-च्छक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । शाश्वतः शाश्वतः । अविना-शीत्यर्थः । अतः पुराणः पुराऽपि नवः पुराणः सदैकरूप इत्यर्थः । तस्मान्न हन्यते न विक्रियते हन्यमाने विक्रियमाणे ऽपि शरीरे । अस्मिन्मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिका वस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य संबन्धः ॥ २० ॥

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय न जायत हन्यनेनाविक्रियत्वं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानाति । अविनाशिनं प्रेत्यभावविकाररहितम् । नित्यं विपरिणामरहितं चो वेदेति संबन्धः । एनं पूर्वोक्तमन्त्रेणोक्तच्छक्षणम् । अजं जननक्रियारहितम् । अव्ययमपक्षयरहितम् । कथं केन प्रकारेण । स विद्वान्पुरुषोऽः

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमधिकं भाति ।

विकृतो हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति न कथंचि-
द्धन्ति न कथंचिद्धातयति । उभयत्राऽऽक्षेप एवार्थः । प्रश्नासंभवात् । हेत्वर्थस्य
तुर्यत्वाद्धिवुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिहितो भगवता । हन्तेस्त्वाक्षेप उदा-
हरणार्थत्वेनोक्तः । विदुषः सर्वकर्मासंभवे कं हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भग-
वान्कथं स पुरुष इति ॥ २१ ॥

आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं तत्कथं शरीरेषु नश्यत्स्वित्यत्राऽऽह—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

नन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

वासांसीति । यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि वस्त्राणि गृह्णाति स्वयं
विद्यमान एव तथा जीर्णानि शरीराणि [विहायान्यानि नवानि] संयाति देही
स्वयं पूर्वदेहविनाशोऽप्यविक्रियो विनाशसहितः ॥ २२ ॥

कथं पूर्वं न विक्रियत इत्युक्तमत आह—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति निरवयवत्वान्नावयवविभागं
कुर्वन्ति शस्त्राणि वास्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकः । अग्निरपि न भस्मी करो-
ति । तथा च नैनं क्लेदयन्त्यापः । अपां हि सावयववस्तुन्यार्द्रभावकरणेनावयवविश्ले-
षणापादने सामर्थ्यं न निरवयव आत्मनि संभवति । तथा स्नेहद्रव्यं स्नेहशोषणेन
शोषयति वायुः । एवं चाऽऽत्मनमस्नेहवन्तं न शोषयति मारुतोऽपि ॥ २३ ॥

यत एवं तस्मात्—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अच्छेद्य इत्यादि । यस्माद]न्यनाशहेतुभूतान्यात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मा-
न्नित्योऽयं नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुरिव स्थितः स्थितत्वादचलोऽयमा-
त्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कृतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । कथं नु नम
संसारिणां बुद्धिगोचरतामापन्नः संसारनिवृत्तये स्यादिति पुनः पुनरुच्यते ॥ २४ ॥

किंच—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकारोऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अव्यक्तोऽयामिति । सर्वेन्द्रियाविषयत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तः । अव्यक्तोऽय-
मात्माऽत एवाचिन्त्योऽयम् । य इन्द्रियगोचरः स विषयत्वमापद्यते । अयं त्वात्मा
निरिन्द्रियगोचरत्वादिचिन्त्यः । अविकार्योऽयम् । यथा क्षीरं दध्यातघ्ननादिना [विक्रि-
यते] न तथाऽऽत्मा । [किं तु] निरवयत्वादविक्रियः । न हि निरवययं विक्रियात्मकं
च वस्तु दृष्टम् । [अतोऽ]विक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्र-
कारमेवमात्मानं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि हन्ताऽहमेषां मयेमे हन्यन्त इति ॥२९॥

आत्मनस्तु हननमभ्युपगम्यैतदुच्यते—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथ चैनामिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थम् । प्रकृतमेतं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या
नित्यं जातो नित्यजातो नित्यं वा मन्यसे मृतं तथाऽप्येवमपि त्वं महाबाहो, एवमा-
त्मानं शोचितुं नार्हसि । जननमरणयोरस्य स्वाभाविकत्वात् ॥ २६ ॥

तदेव दर्शयति—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

जातस्येति । जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म स्वाभाविकश्चेदपरिहार्योऽयम् ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

कार्यकारणधर्मकान्य(ण्य)प्येतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां तान्यव्यक्तादीनि
प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राग्विनाशाद्व्यक्तमध्यानि व्यक्तान्तरालानि । अव्यक्तनि-
धनान्येव पुनरप्य[व्यक्तम]दर्शनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमव्य-
क्तमेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“ अदर्शनादिहाऽऽयातः पुनश्चादर्शनं
गतः ” इति । तत्र का परिदेवना को वा विलापः । दृष्टनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्विवे-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

दुर्बोधोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते, कथं
दुर्विज्ञेय आत्मेति तत्राऽऽह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

आश्चर्यवादीति । आश्चर्यवदाश्चर्यमद्भुतम् । स्वार्थे वतिप्रत्ययः । आश्चर्यमेवाऽऽश्चर्य-
त्रददृष्टमननुभूतमकस्माद्दृश्यमानमाश्चर्यमेनमात्मान कश्चित्पश्यतीत्याश्चर्यम् । तथैव-
नमात्मानमन्यः कश्चिद्वदतीत्येतदाश्चर्यम् । श्रुत्वा दृष्टोक्त्वाऽप्येनं न च वेदेत्याश्चर्यमतो
दुर्बोध आत्मेत्याभिप्रायः ॥ २९ ॥

अथेदानीं प्रकरणमुपसंहियते—

देही नित्यमवधयोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

तस्मान्जीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न संभवत इत्युक्तम् । न(किं) केवलं परमार्थ-
तत्त्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यता साध्यते तत्राऽऽह—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तदप्यवेक्ष्य त्वं विकम्पितुं नार्हसि प्रचलितुं
नार्हसि । स्वाभाविकाद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

इतश्च युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

यदृच्छया चोपपन्नमागतं कर्तव्यतया प्राप्तमपि ॥ ३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

धर्म्यं धर्मा[द]नपेतम् ॥ ३३ ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

संभावितस्य धर्मात्मा शूर इत्यादिगुणैः संभावितस्याकीर्तिर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भयाद्गणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ॥

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा वास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

मयात्कर्णादिर्भा रणाद्युद्धादुपरतं निवृतं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां
महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । के मंस्यन्त इत्यत्राऽऽह—येषां च दुर्योधनादीनां त्वं
बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावं ते मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

किंच—

अवाच्यवादांश्च बहून्वादिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादानव्यक्तवादांश्च बहूननेकप्रकारान्वादिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्द-
न्तः कुत्सयन्तस्तव सामर्थ्यं निवातकवचादिजयसामर्थ्यानिमित्तम् । ततस्तस्मान्निन्दाप्रा-
प्तेर्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युद्धे पुनः कर्णादिभिः क्रियमाणे—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतो वेति । जित्वा कर्णादीन्भोक्ष्यसे महीम् । उभयथाऽपि ते लाभ इत्यभि-
प्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय । कृतनिश्चयो जेष्यामि परान्मरिष्यामि वेति
निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

ततः स्वधर्म इत्येव युध्वस्व । उपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे समे कृत्वा लाभ-
ालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वेति । एष उपदेशः प्ररोचनार्थः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

शोकापनये लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकैरुक्तो न तात्पर्येण ।
परमार्थदर्शनमिह प्रोक्तं (प्रकृतं), तच्चोक्तमुपसंहरति—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

एषा ते तुम्हमभिहितोक्ता सांख्ये परमात्मवस्तुविवेकविषये बुद्धिज्ञानं साक्षाच्छो-
कमोहादिसंसारनिवृत्तिकारणम् । योगे तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वंद्वप्रहरणपूर्वकमी-
श्वराराधनार्थं कर्माबुद्धाने समाधियोगे चेवामनन्तरं मयोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां
बुद्धिं स्तौति श्रोतॄणां प्ररोचनार्थम् । बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्म-
बन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यं बन्धस्तं प्रहास्यसि । ईश्वरप्राप्तिनिमित्तज्ञानं प्राप्स्यसीत्यभि-
प्रायः ॥ ३९ ॥

किंच—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भवात् ॥ ४० ॥

इह मोक्षमार्गेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तन्नाशो नास्ति । यथा कृष्यादेः, मोक्षविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किंच चिकित्सावत्प्रत्यवायो न विद्यते, किं तु भवति । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनानुष्ठितं त्रायते रक्षति संसारमयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका बुद्धिः सांख्ययोगे व्यवसायिनां पुरुषार्थसाधिका । अव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा बहुस्कन्धा अनन्ताश्च भवन्ति । न ताः पुरुषार्थे प्रति साधनमित्याभिप्रायः ॥ ४१ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥

यामिमां वैदिकीं वेदमवां द्रव्यगुणकर्मणां स्वर्गादिफलोत्पादनसमर्थानां फलपूर्वमावित्वात्पुष्पमिव पुष्पं तानि च पुष्पितानि । एषां पुष्पितानां प्रतिपादिका वामपि पुष्पिता । तां वाचं वदन्ति पठन्त्यविपश्चितोऽपिऽता वेदस्य वादो वदनं वेदवादस्तत्र रताः सक्ता वेदवादरताः । वेदवाक्यप्रतिपादितस्वर्गादिफलाशापाशब्दा इत्यर्थः । स्वर्गादिफलादन्यदपवर्गरूपं सुखं नास्तीतिवादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

कथंभूतास्तेऽविपश्चित इत्यत्राऽऽह—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मानः कामिनः स्वर्गपराः स्वर्गपचनाः । जन्मकर्मफलप्रदां जन्म विशिष्टशरीरेन्द्रियप्राप्तिः । कर्मणः फलानि स्वर्गादीनि । जन्म च कर्मफलानि च जन्मकर्मफलानि । तानि प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचम् । क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः पाकपज्ञादयः । बहूनर्थाच्छांतिं प्रतिपादयतीति बहुला । [क्रियाविशेषैर्बहुला] क्रियाविशेषबहुला ताम् । भोगैश्वर्यगतिं भोगः शब्दादिविषयलाभः, ऐश्वर्यमणिमादि, भोगैश्वर्ययोगतिस्तां भोगैश्वर्यगतिं प्रति तल्लक्षणां शब्दादिविषयलाभमणिमादिसाधनभूतामित्यर्थः । तां वाचं त्यज तदर्थं पुरुषार्थबुद्धिं मा कर्षादित्यर्थः ।

तथा च श्रुतिः—“ प्लवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ”
इत्यादि ॥ ४३ ॥

कस्मात्सा वाक्त्याज्येत्यत्राऽऽह यदि सा वाक्प्रमाणत्वेनोपादीयते तदनुष्ठाने
तत्फलप्राप्तौ च प्रसक्तिः स्यात्ततश्च—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाधु ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगैश्वर्ययोरैव प्रणयवतां तया वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादित-
विवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ परमात्मावबोध इय-
मेव बुद्धिः परमपुरुषार्थतया कर्तव्येत्येवं निश्चिता सा बुद्धिर्न विधीयते नोत्पादायितुं
शक्यते । तस्मादियं वाक्परमपुरुषार्थविरोधित्वात्त्याज्येत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

केनोपायेन सा वाक्त्यज्यत इत्यत्राऽऽह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वंद्वो नित्यसत्स्थो नियोगक्षेम अत्त्ववान् ॥ ४५ ॥

अथ एव गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमालि तत्कार्यत्वाद्वाग्द्वेषौ * त्रैगुण्यवन्तौ । तौ
विषयौ येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयाः । निस्त्रैगुण्यो भवोपायैरुन्मूलितरागद्वेषो भवे-
त्यर्थः । निर्द्वंद्वो निर्गतशीतोष्णादिः । नित्यसत्स्थः सदा सत्त्वगुणप्रधानः । तथा
नियोगक्षेमः । अनुपात्तस्योपादानं योग उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः । योगक्षेमप्रसक्तस्य
श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो नियोगक्षेमो भव । एष तव तस्या वाच + स्तत्त्यागो-
पदेशः ॥ ४५ ॥

ज्ञाननिष्ठैकार्यभूतबुद्धेर्व्यवसायिनो योगनिष्पन्नस्य श्रौतस्मार्तफलानवाप्तिरक्षणो दोष
इति चेन्नैवम् । यतः—

याषानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

* यथा लोके कूपतटाकाद्यनेकस्मिन्नुदपान उदके पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं जलाशय-
स्तस्मिन्जलाशये यावान्यावत्प्रमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं स सर्वोऽर्घः सर्वतःसंप्लुतो-
दके कूपतटाकाद्यविभागेन स्थिते जलपूरे भवत्येव, यथैवं तथा वेदविहितयागदानादि-
साधनसाधयो यावानर्थस्तावान्विजानतोऽकमहत्स्य ब्राह्मणस्य भवति । “सर्वं तदभि-

* त्रैगुण्यशब्दोऽस्ति ययोस्तौ लक्षणया त्रैगुण्यशब्दबोधावित्यर्थः । + त्यागोपाय इति तु
पठितुं युक्तम् । × यथेत्यधिकम् ।

समेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद स वेद ” इति श्रुतेः । “ सर्वं कर्मा-
खिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ” इति च वक्ष्यते ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठयां ते तव । तत्र कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु
कर्मफलतृष्णा मा भूत् । कदाचन कस्यां चिदवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफलतृष्णा
स्यात्तस्मान्मा कर्मफलहेतुर्भू । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा
कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणि(णा) बहुरूपेणानु-
ष्ठितेनेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्मणि, अकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

यदि कर्मफलयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्यत्रोच्यते —

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्धयसिद्धयः समो भूत्वा समं च योग उच्यते ॥ ४८ ॥

योगस्थः सन्कुर्वन्नुष्टयकर्मणि केवलमीश्वरार्थमीश्वरो मे तुष्यतीति सङ्गं त्यक्त्वा
धनंजय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे[षु] सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिक्षणसिद्धिस्ताद्विपर्य-
योऽसिद्धिस्तयोः सिद्धयसिद्धयोरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योग
इदमेव तत्सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्म तस्मात्कर्मणो दूरेणात्यन्तदूरमेवावरम-
धमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणा-
दिहेतुत्वादित्यर्थः । अत एव योगविषयायां बुद्धौ तत्पाकजायां सांख्यबुद्धौ शरण-
माश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थय । परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म
कुर्वाणाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः कृपणाः । “ यो वा एतदक्षरं गार्भ-
विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः ” इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

समत्वबुद्धियुक्तः सन्स्वकर्म चानुतिष्ठन्त्यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु —

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

बुद्धियुक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तो जहातीहास्मिँल्लोक उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे
सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण । तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगः कर्मसु
कौशलम् । स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिरीश्वरा-

पितृषेतस्कृत्य, तस्मैशूलम् । यद्बन्धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावा-
न्निर्वर्तन्ते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ १० ॥

इतश्च फलसङ्गं त्यक्त्वा स्वधर्मोऽनुष्ठेयः —

कर्मसं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धावेनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

कर्मसं कर्मफलमिष्टदेहादिप्राप्तिलक्षणं त्यक्त्वा बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो मनीषिणो
मननशीला जन्मना बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धावेनि-
र्मुक्ताः सन्तः पदं वैष्णवं मोक्षारूपं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

योगानुष्ठानजनिता सस्वशुद्धिः कदा प्राप्यत इत्यत्राऽऽह—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा मन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मा-
न्मत्माविवेकं कलुषीकृत्य विषयान्प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्त्यते तद्बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
शुद्धभावमापद्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य
श्रुतस्य च । तदा श्रोतव्यं श्रुतं [च] निष्फलं प्रमातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवा-
प्स्यसि तच्छृणु —

श्रुतिविश्रुतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

श्रुतिविश्रुतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रुतैः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना न
संश्रुतिपन्ना विशिष्टा सती ते तव बुद्धिर्कदा यस्मिन्काले स्थास्यति निश्चला विश्लेषच्छ-
ननिर्दिता समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिरात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विक-
ल्पनिर्गतेऽवेतद्बुद्धियुक्तेः कारणं तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अवाप्तयोगस्य लक्षणबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

स्थितमङ्गस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि परं ब्रूतेति प्रज्ञा यस्य तस्य का भाषा भाषणं यत्नं

कथमसौ भाष्यते । समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत किमर्थं स्वरूपं भाषेत । किमासीत् कथं वाऽऽसीत् । ब्रजेत् किं कथं वा गच्छेदित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते । स्थितप्रज्ञस्येत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्राध्यात्मशास्त्रे लक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि [तानि] लक्षणानि सर्वत्राध्यात्मशास्त्रे विद्यन्ते ॥ ५४ ॥

अतस्तान्येव साधनानि भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोमतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा कामानिच्छभेदान्हे पार्थ मनोमतान्मनसि प्रविष्टानात्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽत्मना स्वेनैव बाह्यलामनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसछापेनान्यस्मिन्वस्तुन्यलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः । स्थिता प्रज्ञाऽऽत्मनात्मविवेकजा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलाभः संन्यास्यात्माराम आत्मक्रीडावान्स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

किंच—

दुःखेष्वनुद्विग्नमानाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेष्वध्यात्मिकादिष्वनुद्विग्नमप्रक्षुभितं मनो यस्य सोऽमुद्विग्नमानाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य । नाशेरिवेन्धनाद्याङ्गनेन सुखान्यनुवर्तन्ते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः । रागश्च भयं च क्रोधश्च विगता यस्मात्प्र वीतरागभयक्रोधः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिर्मननशीलस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥

किंच—

यः सर्वत्रानभिस्त्रेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यो मुनिः सर्वत्र स्वदेहजीवनादिष्वनभिस्त्रेहोऽभिस्त्रेहवर्जितः । तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् । तत्तच्छुभाशुभं लब्ध्वा [नाभिनन्दति] न हृष्यति न द्वेष्टी(ष्टि) [न विषादं करोती] त्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

किंच—

यदा संहरते चायं कूर्पोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा संहरते सम्यगुपसंहरति, अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो मुनिः कूर्मोऽङ्गानीव । यथा कूर्मोऽभ्यासात्स्वाङ्गाःयुपसंहरति सर्वशः सर्वत एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरति । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र विषयाननाहरन्नभ्यासात्कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रिया[ण्य]र्थेभ्य उपसंहरति, अतस्तस्यापि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादित्यत आह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि निराहारस्यानाहियमाण-विषयस्याऽऽतुरस्य काष्ठनपसि स्थितस्य मूर्खस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते न व्याप्रियन्ते देहिनो देहवतः । मूढमदग्रहेण क्रियमाणं तपः काष्ठनपः । रसवर्जं रसो रागो रसिको रसज्ञ इति प्रयोगदर्शनाद्भागं वर्जयित्वा । स्थितप्रज्ञालक्षणं तु रागेण सहेन्द्रियाणां विषयेभ्यो व्यावृत्तिरभिमतता । कथं तर्हि विषयेभ्यो रागस्य निवृत्तिरिति चेद्रसोऽप्यस्य यतेः परं परमात्मानं दृष्ट्वापलभ्याहमेव तदिदंभूत इति निवर्तते । निर्बीजरागः संपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रागस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्याभिप्रायः ॥ ५९ ॥

तस्य च सम्यग्दर्शनस्थैर्यस्योपायमाह—

यततो ह्यापि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यततो यतमानस्यापि पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपि मन इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रसभं हरन्ति ॥ ६० ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

तानि सर्वाणीन्द्रियाणि वशीकृत्य युक्तः समाहितः समासीत । मत्परोऽयं वासु-देवः सर्वप्रत्यगात्मा परः प्रधानं यस्य स मत्परः । नान्योऽहं तस्माद्वासुदेवादित्युपा-सीतेत्यर्थः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अथेदानीमात्मनाशस्य मूलमुच्यते—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

ध्यायतश्चिन्तयतः शब्दादिविषयान्सङ्गः प्रीतिस्तेषु शब्दादिषु विषयेषूपजायत उत्पद्यते । सङ्गात्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा । कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्तु क्रो-
धोऽभिजायते (*रंज्यमाने विसेवितश्च) ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोधोद्भवति जायते संमोहः कार्याकार्याविवेकः । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशजातसंस्कारजनितायाः स्मृतेर्भ्रंश उत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ सत्यामनुत्पत्तिः । ततश्च स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः कार्याकार्याविवेकलक्षणाया बुद्धेर्भ्रंशः । बुद्धिनाशात्स्वर्यं प्रण-
श्यति । एतावान्हि पुरुषो यावत्कार्याकार्याविवेकस्तन्नाशो नष्ट एव पुरुषो भवति ॥ ६३ ॥

अथेदानीं मोक्षकारणमुच्यते—

रागद्वेषवियुक्तेस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी । ताभ्यां वियु-
क्तैरिन्द्रियैरात्मवश्यैर्विषयाश्चरन्नुपलभमानो योग्यात्मवश्यैः स्वाधीनैर्विधेय आत्माऽ-
न्तःकरणं यस्य सोऽयं विधेयात्मा प्रसादं स्वास्थ्यमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्यत्रोच्यते—

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

प्रसादे प्रसन्नतायां सत्या सर्वदुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां हानि-
र्नाशः । आध्यात्मिकानि जन्मजरामरणे तदन्तराले परिपतितवातपित्तश्लेष्मसंक्षोभ-
जनिता विकाराः । आधिभौतिकानि भूतानामितरेतरं वर्धय्यातकमावेन जनितानि दुः-
खानि शस्त्रप्रहरणादीनि । आधिदैविकानि वातातपवर्षतत्प्रतिबन्धजनितानि दुःखानि ।
एतेषामाध्यात्मिकादीनां दुःखानां हानिर्नाशोऽस्य योगिनः प्रजायते । किंच प्रसन्न-
चेतसः स्वस्थान्तःकरणस्याऽऽशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिवाऽऽत्मैकत्व-
प्राहिणी परितः समन्तादवतिष्ठते । आत्मस्वरूपेणैव निश्चला मवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

* एतच्चिन्धान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिक इति भाति ।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

न विद्यते सेयं प्रसन्ना बुद्धिरात्मस्वरूपविषयाऽयुक्तस्यासमाहितस्य । न चायुक्तस्य भावनाऽऽत्मज्ञानाभिनिवेशो भावना । न चाभावयतः शान्तिरभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशशून्यस्य शान्तिरूपशमो न विद्यते । अशान्तस्यऽनुपरतेन्द्रियस्य कुतः सुखम् । इन्द्रियाणां विषयतृष्णातो निवृत्तिः सुखं न विषयतृष्णा, दुःखमेव हि सा । तृष्णायां सत्यां न सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यते ॥ ६६ ॥

अनुपरतेन्द्रियस्य सुखं नास्ति कस्मादित्यत्राऽऽह—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भासि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां विषयेषु वर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुवर्तते तदस्य हरति प्रज्ञां =हरति तदिन्द्रियविषयविकल्पने प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां वायुर्नावमिवाम्भासि, उदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्य दुर्गममार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञामिन्द्रियानुविधायि मनो विषयाभिर्मुखी करोति ॥ ६७ ॥

अततो ह्यपीत्युपन्यस्तस्यानेकाविधोपपत्तिमुक्त्वा तस्यार्थमुपपाद्योपसंहरति—

तस्पाद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

यस्यैव योगिनः परमात्मनि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे सर्वगतेऽयमहमस्मीति प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स संयमयोगी ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककारिणी सर्वभूतानां निशेति सर्वप्राणिव्यवहारागोचरब्रह्मरूपमुच्यते, तस्यां जागर्ति प्रबुद्धवानास्ते । यस्यां सर्वभूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते-यस्यां व्यवहरन्ति साऽविद्या निशा परमार्थस्वरूपं ब्रह्म पश्यतो मुनेर्योगिनः । एवमविद्याविद्याभेदादविदुषः सर्वकर्माणि, विदुषः सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वभावात्सकलकर्मसंन्यास एव ॥ ६९ ॥

विदुषस्त्यक्तैषण्यस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षो न कामकाभिन इत्येवमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादायिष्यन्नाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

= इदं पदमधिकम् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

आपूर्यमाणमाद्भिः । अचलप्रतिष्ठम् । अचला प्रतिष्ठा यस्य सः । तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्बद्धथा तद्वत्तथा कामा यं प्रविशन्ति परमात्मज्ञानेनैव रागद्वेषाभ्यामकम्प्यमानं स शान्तिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । न कामकामी । कामान्कामयत इति कामकामी ॥ ७० ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्भमो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

चरति शरीरजीवनमात्रमेव चेष्टते । निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृह उपेक्षकः । निर्भमः शरीरादौ ममेदमितिबुद्धिरहितः । निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तेनाऽऽत्मसंभावनारहितः । स शान्तिमविद्योपरमलक्षणामधिगच्छति सेवा ज्ञाननिष्ठा ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः । नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां ब्राह्म्यां स्थितौ यथोक्तयामन्तकालेऽप्यन्ते व्रयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायामेकेश्वरभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यान-
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(आदितः श्लोकानां समाप्त्यङ्काः—११९)

(अथ तृतीयोऽध्यायः) ।

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मण्यस्ते मद्भा बुद्धिर्जनार्दन ।

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

कर्मणः सकाशाद्धे जनार्दन बुद्धिर्ज्यायसी तव मता चेत्तत्र तर्हि घोरे युद्धात्मके कर्मणि मां किमर्थं नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

किंच—

ध्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

ध्यामिश्रेणेव संकीर्णेनेव बुद्धिं मोहयसीव कदाचित्कर्म श्रेय इति कदाचिद्बुद्धिः श्रेयसीति च संकीर्णेनेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव मे । तत्तस्मादेवमनुष्ठेयं निश्चित्य वद । येनानुष्ठितेन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन (ण) योगिनाम् ॥ ३ ॥

लोकेऽस्मिन्शास्त्रानुष्ठानाधिकृतेषु पुरुषेषु द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायं कुर्वता पुरा प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेणानघापाप । का निष्ठा द्विविधेत्यत आह—तत्र ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानमात्मविषयविवेकज्ञानवतां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन (ण) कर्मैव योगः । अनेन कर्मयोगेन (ण) कर्मिणां कर्मनिष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥

घोरं कर्म न कर्तव्यमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति कर्माधिकारिणा कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादयितुमाह—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

कर्मणामनारम्भादकरणात्नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यलक्षणामकर्त्रात्मज्ञानलक्षणां सिद्धिं पुरुषो नाश्नुते । यथा ज्ञानाधिकारी ज्ञानेन । तर्हि सकलकर्मसंन्यास एव पुरुषार्थस्तमनुतिष्ठामीति चेत्तदपि न नियतः । न च संन्यसनादेव कर्मत्यागमात्रादेव सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां सिद्धिं समधिगच्छति । किंच योगानुष्ठानपूर्वकात्सत्त्वशुद्धिजनितात्मविज्ञानात्सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

तत्र कश्चित्कृतो नैष्कर्म्यं नाश्रुत इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

न हि यस्मात्क्षणमपि जातु कदाचित्, तिष्ठत्यकर्मकृदक्रियः । कस्मात्, कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मादवश एव कर्मैव सर्वः प्राणी प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः । अज्ञ इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूरस्थानि संयम्य निरुध्य य आस्त उपविशति मनसेन्द्रियार्थान्विषयान्स्मरन्विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारः पापाचारः स उच्यते । नासौ संन्यासी, मानसस्यापारस्यानुपरतत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

* यत एवमतः—

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

यस्तु पुनः कर्मण्याधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्यत्राऽऽह—कर्मयोगम् । कर्मैव योग आराध्याराधकसंबन्धरूपकत्वात् । असक्तोऽफलाकाङ्क्षी स विशिष्यते तस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

यत एवमतः—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

तस्मान्नियतं नित्यं कर्म त्वं कुरु । यतः कर्म ज्यायः श्रेष्ठं फलकरत्वात् । अकर्मणोऽनारम्भात् । इतश्च ज्यायः, शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिध्येन्न प्रसिध्यति । अकर्मणोऽकरणात्तस्मात्कर्तव्यमित्याभिप्रायः ॥ ८ ॥

यत्तु मन्यसे बन्धहेतुत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदसत् । कथम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञार्थात् । यज्ञो विष्णुः । “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः । सोऽर्थः प्रयोजनं

यस्य तद्यज्ञार्थं विष्ण्वाराधनार्थं तस्माद्विष्ण्वाराधनार्थात्किर्मणोऽन्यत्रायं श्लोकः कर्म-
बन्धनः । तदर्थं विष्ण्वाराधनार्थं यज्ञादिकर्म कौन्तेय मुक्तः सज्जो येन स मुक्तसङ्गः
समाचरानुतिष्ठ ॥ ९ ॥

इतश्चाधिकृतेन कर्तव्यं कर्म—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुगेवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजाः प्राणिनो ब्राह्मणाद्यान्यज्ञाधिकारिणः सृष्ट्वा पुरा पूर्वं
सर्गादावुवाच प्रजापतिः प्रजाः सृष्टेरनन्तरम् । कथमुवाच । अनेन यज्ञेनोत्पादयध्व-
मेष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्विष्टकामधुक् । इष्टकामानभिमतान्फलविशेषान्दोग्धी-
तीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

कथमिष्टकामधुग्यज्ञ इत्यत्राऽऽह—

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

देवान्भावयतानेनेत्यादि । देवानिन्द्रादीन्भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन । ते देवा
वर्धिता युष्मान्भावयन्तु । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परं विज्ञानप्राप्तिक्रमेणावा-
प्स्यथ ॥ ११ ॥

किञ्च—

इष्टान्भोगान्निह वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्देत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

इष्टान्भोगानभिमतान्स्वर्गपुत्रादीन्वो युष्मभ्यं देवा इन्द्रादयो दास्यन्ते यज्ञभा-
विताः । अतस्तैर्देवैर्देत्तान्परिगृह्याप्रदाय चरुपुरोडाशादिरूपेणादत्त्वा (त्रै) [म्यो]
यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । आनृण्यमकृत्वा तैर्देतोपभोगादीनामित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

यज्ञाशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

यज्ञाः पञ्च महायज्ञाः । देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।
एते पञ्च महायज्ञास्तेषां शिष्टं यज्ञशिष्टम् । देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृता-
रुयमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः । सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैर्मुच्यन्ते [यज्ञ]-
शिष्टाशिनः । चुल्लीपेषण्यवर्षकरीखण्डनीकुम्भलक्ष्णपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतार्हिसाजनितैश्च
किल्बिषैर्मुच्यन्ते । ये त्वात्मकारणात्पचन्ति ते तु पापाः पापस्वरूपा अघं पापमेव
भुञ्जते । तस्मादवश्यं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः ॥ १३ ॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसंमुखः ॥ १४ ॥

अन्नाद्भवन्ति जायन्ते भूतानि कार्यकरणसंघातात्मिकानि । पर्जन्यादन्नसंभवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः ।

अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ इति स्मृतेः ।

यज्ञाद्यागक्रियासमुद्भवाद्यज्ञा (यज्ञः) द्भवति पर्जन्यः । यज्ञः कर्मसंमुखो यगि-
क्रियासमुद्भवो धर्मः कर्मसमुद्भवः कर्मत्विग्यर्जमानेभ्योपारत्तिको यगिः समुद्भवः
कारणं यस्यासौ कर्मसंमुखो यागक्रियासंमुख इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः प्रकाशकं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि ।
ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवं विद्धि । अक्षरः परमात्मा समुद्भवः कारणं यस्य ब्रह्म-
णस्तदक्षरसमुद्भवम् । अक्षरात्पुरुषनिःश्वासेवत्समुद्भूतं ब्रह्म । तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वा-
त्सर्वगतं ब्रह्म वेदो यज्ञप्रकाशकत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवमज्ञपूर्वकं प्रवर्तितं चक्रं निष्पादितं चक्रं मणशलिं नानुवर्तयति भावतिष्ठति
योऽघायुरघमात्मन इच्छतीत्यघायुः । इन्द्रियाणामारामे इन्द्रियक्रीडास्थानं मोघं वृथा
हे पार्थ स जीवति स प्राणं धारयति । तस्मादज्ञेन कर्मण्यधिकृतेन यज्ञाः कर्तव्या
इत्याभिप्रायः ॥ १६ ॥

कर्मण्यनाधिकृतस्य ज्ञानिनः कर्म न कर्तव्यमित्याह—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

यस्त्विति । यस्तु सांख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मानि रतिर्यस्य [स] आत्म-
रतिः । आत्मन्ये (नै) च तृप्तो नाक्षरसाविना । आत्मन्येव च संतुष्टः संतुष्टो बाह्यार्थ-
लामे भवति तमनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च संतुष्टः । आत्मविदस्तस्य कार्यं करणीयं न
विद्यते ॥ १७ ॥

किंच—

नैव तस्य कृतेनार्यो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तस्याऽऽस्मरतेः कृतेन करणेन नार्थः प्रयोजनमेवं नाप्यकृतेनाकरणेन कश्चित्प्रत्य-
बायः । न चास्य विदुषः कश्चिद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वर्थव्यपाश्रयः कार्यार्थमाश्रय-
णम् ॥ १८ ॥

त्वं तु कर्मण्यधिकृतः—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

तस्मादसक्तः फलसङ्गवर्जितः सततं सदा कार्यं कर्तव्यं कर्म युद्धादि समाचरानु-
तिष्ठ । किं तत इति चेत् । असक्तः सङ्गवर्जितो हि यस्मादाचरन्ननुतिष्ठन्कर्म परं
परमात्मानमाप्नोति पुरुषः, तस्मान्नित्यं कर्म कुर्वीति संबन्धः ॥ १९ ॥

इतश्च [कर्म कर्तव्यम्—]

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्मणैव हि पूर्वं क्षत्रिया जनकप्रभृतयः संसिद्धिं मोक्षं प्राप्नुं प्रवृत्ताः । यदि ते
प्राप्तसम्भग्दर्शनाः केवलं लोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तास्तार्हि त्वमपि लोकसंग्रहं लोकस्य
धर्मपरिसंग्रहं पश्यंस्तदर्थमेव कर्म कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

लोकसंग्रहार्थं किं कर्तव्यमित्युच्यते—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

यद्यत्कर्माऽऽचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माऽऽचरतीतरो जनस्तदनुगतः । किंच
स श्रेष्ठो यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रत्येति लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणी
करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तद्दर्शयति—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

मे मम पार्थ कर्तव्यमनुष्ठेयं त्रिषु लोकेषु किंचन किमपि न । कुन इति चेत्, न
मेऽनवाप्तमवाप्तव्यं प्राप्तव्यं प्रापणीयं नास्ति तथाऽपि कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्माविदन्यो वा तस्याऽऽत्मविदः कर्तव्याभावेऽपि
परानुग्रहः कर्तव्य इत्यात्मसम इदमुच्यते—

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम घर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

[यदि ह्यहमिति] ॥ २३ ॥

ततश्च को दोष इत्यत आह—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका इति । अनेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः कर्मोपहतिं कुर्यामिति । ततश्च ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

ततश्च—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

सक्ताः प्रसक्ताः फलामिसंधौ । विद्वान्ज्ञानी तथा तेन प्रकारेण । असक्तः फलामि-
संधिरहितः । चिकीर्षुः कर्षुमिच्छुः । लोकसंग्रहं कर्तव्यं धर्मोत्पादनम् ॥ २५ ॥

किंच—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

समाचरन्कर्म न कर्तव्यमिति बुद्धेरन्यथाभावं न जनयेन्नोत्पादयेत् । केषामज्ञाना-
मविवेकिनां कर्मसङ्गिनामिदं विशिष्टफलसाधनमिति कर्मसङ्गिनाम् । किं तु कुर्यात् ।
जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि यज्ञादीनि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः
समाचरन् ॥ २६ ॥

इदं च कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थरूपम् । कथम्—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

प्रकृतेर्व्यक्तस्य गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्री-
याणि च सर्वशः सर्वप्रकाराणि । अहंकारविमूढात्माऽहंकारोऽव्यक्त[कार्य]करणसंघाते-
ष्वनात्मन्यहमिति बुद्धिस्तेनाहंकारेण विमूढो व्यामूढ आत्मा यस्य सोऽयमहंकारवि-
मूढात्मा कर्ताऽहमेषां कर्मणामिति (*कर्तव्यमिति) मन्यते ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

तत्त्वविदकर्ता स्वरूपद्विव् । गुणाः सत्त्वादयः । गुणानां कर्तृभूतानां कर्मणां च कार्य-
भूतानां विभागयोः सतोः । गुणः सत्त्वरजस्तमांसि गुणेषु तत्कार्येषु गमनागमनादि-
कर्मसु कर्तृत्वेन वर्तन्त इति तु मन्यमानो न सज्जते । नाहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥२८॥
ये पुनः—

प्रकृतेर्गुणसंभूदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेर्गुणसंभूदाः कर्तार इति संभूदाः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु वयं कर्म कुर्मः
फलायेति सज्जन्ते मन्यन्ते । तानकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान्मन्दप्रज्ञाकृ-
त्स्नविस्सर्वावद्भ्रष्टविन्न विचालयेत् । बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥२९॥
स्वं तु कर्माधिकारी—

अथ सर्वेषां कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

अथि नामुद्योगे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वकर्मभोक्तारि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्म-
चेतसा विवेकबुद्ध्या निराशीर्निर्ममः कर्माणि तत्फले च ममत्ववर्जितो युध्यस्व विगत-
ज्वरो विगतसंतापः ॥ ३० ॥

यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं त[त्त]था—

ये मे सत्प्रसिद्धं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

येऽधिकारिणो मे मम मतमिदमुक्तस्वरूपं नित्यं सदाऽनुतिष्ठन्ति मानवाः श्रद्धा-
वन्तः श्रद्धावान् अनसूयन्तो मयि वासुदेव उपदेष्टव्यसूयारहितास्तेऽपि कर्मभिः
सकलकिल्बिषैर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥

ये श्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

ये श्वेतन्मम मतमभ्यसूयन्त ईर्ष्यन्तो नानुतिष्ठन्ति न कुर्वन्ति मे ममेश्वरस्य मतं
सर्वाणि च तानि ज्ञानानि तेषु विमूढानपरमार्थविदो विद्धि विजानीहि नष्टानचेतसोऽ-
नियेकिनः ॥ ३२ ॥

तथा हि—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

सदृशमनुरूपं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेः । प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो
वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तो यः सा, प्रकृति(ते)स्तस्याः सदृशमेव सर्वजन्तुर्ज्ञानवानपि
किमुत मूर्खः । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहो निरोधः किं कारिष्यति मम
वाऽन्यस्य वा ॥ ३३ ॥

अतः शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्तत्राऽऽह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं यद्यपि प्रकृत्याख्य-
स्वभावतः प्रवृत्तिनिवृत्ती तथाऽपि तयो रागद्वेषपूर्वकत्वं प्रत्यक्षा रागात्प्रवृत्तिर्द्वेषान्नि-
वृत्तिरिति । अत्र रागद्वेषौ नियम्य यथाशास्त्रं भ्रवन्ते । यतस्तौ रागद्वेषौ परिपन्थिनौ
पुरुषार्थप्रतिबन्धकौ ॥ ३४ ॥

किं चान्यत्—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

यतः श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणः कतिपयाङ्गे रहितः परस्य धर्मः परधर्म-
स्तस्मात्परधर्मात्सगुणमनुष्ठिताद्धिनाऽतः स्वधर्मे निधनं श्रेयः प्रशस्यतरम् । परधर्मो
भयावहः । भयमावहतीत्यर्थः * ॥ ३५ ॥

बुद्धिपूर्वकारिपुरुषेषु प्रसिद्धा (परधर्मा(१)) नुष्ठानदर्शनात्तस्य कारणबुभुत्सयाऽर्जुन
उवाच—

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अथेति । नियोजित इव ॥ ३६ ॥

आत्मैपापप्रवृत्तिकारणं श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

* इत उत्तरं “ बुद्धिपूर्वकारिपुरुषेषु प्रसिद्धमित्यर्थः ” इत्यधिकं ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ क. ग. घ. ङ. 'सम' इ° । २ ङ. 'लक्षं रा°' । ३ क. ख. घ. ङ. प्रवर्तते । ४ क. ख.
ग. ङ. 'सप्र' ।

एष कामः क्रोधश्च रजोगुणसमुद्भवः । महाशनः । महदशनं यस्य स महाशनो
विषयसेवानुपरतः । अत एव महापाप्मा । महान्पाप्मा पापं यस्माद्भवति स महा-
पाप्मा । एनं कामं क्रोधं च, इहाधिकारिपुरुषाणां विषये शत्रुं विद्धि ॥ ३७ ॥

कथं स वैरीत्यत्राऽऽह—

धूमेनाऽऽग््नियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

धूमेनाऽऽग््नियते पिधीयते वह्निर्यथा । यथा चाऽऽदर्शो दर्पणो मलेन च कालिमा-
ल्येन पिधीयते । यथा चोल्बेन जरायुणा गर्भाशयगतः प्राणी तथा तद्वत्तेन कामेन
क्रोधेनेदं विवेकप्रभवं ज्ञानमावृतमाच्छन्नम् । सकलपुरुषार्थप्रकाशकज्ञानावरणद्वारेणायं
कामः क्रोधश्च वैरीत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आवृतं पिहितं विवेकज्ञानमेतेन कामेन क्रोधेन च ज्ञानिनोऽपि किमु न मूर्खस्य
मित्यवैरिणा नित्यं वैरी तेन । नित्यवैरित्वं ज्ञानापिधानद्वारकम् । कामरूपेण दुष्पूरेणा-
नलेन च । दुःखेन पूर्यत इति दुष्पूरः । न विद्यतेऽलं पर्याप्तिरस्येत्यनलः । भूयो भूयो
विषयसेवया वर्धमानेन कामेन प्रयुक्तः श्रेयोर्थां पुरुषः पापं चरतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किं चास्य कामस्य कारणमुच्यते—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणि लोचनादीनि । मनः संकल्पात्मकम् । बुद्धिरध्यवसायात्मिका । अस्य
कामस्याधिष्ठानं कारणमुच्यते । इन्द्रियेण प्रहितं प्रथमं मदलीढं विषयनालोच्य मनसा
तस्य सुखहेतुत्वं संकल्प्याहमनेनन्द्रियैश्च विषयं सकलं बुद्ध्याऽध्यवस्य पुरुषः
कामयते । तस्मादिन्द्रियादीनि कामस्याधिष्ठानं कारणम् । एतैरिन्द्रियादिभिः कारणैरनं
देहिनं विमोहयति । भोक्तृत्वप्रतिपत्तौ हि कारणं भवतीति ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमावृ-
त्याऽऽच्छाद्य यत एवमतः ॥ ४० ॥

यस्मादिन्द्रियाणि रागद्वेषमूलम्—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यदौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

तस्मात्तान्यादौ प्रथमं नियम्य निरुद्धेनं प्रकृतं वैरिणं पाप्मानं सकलपापहेतुं कामं
प्रजहीति । ज्ञानमात्मशास्त्राचार्योपदेशजनितं विज्ञानं तत्पूर्वकः प्रत्यगात्मानुभवस्तयो-
र्नाशनं प्रजहि ॥ ४१ ॥

यं ज्ञानरूपमात्मानं काम आवृणोति तस्य स्वरूपमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पराणि प्रकृष्टानि सूक्ष्मत्वात्सकलदेहव्यापित्वाच्चाऽऽहुः कथयन्ति । तेभ्योऽपीन्द्रियेभ्यः परं प्रकृष्टं मन आहुः । तत्पूर्वकत्वादिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः । मनसोऽपि परा बुद्धिः । बुद्धिरध्यवसायात्मिका तदर्धत्वान्मनसः । यो बुद्धेः परतो बोद्धा स कामेनाऽऽवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं बुद्धेः संभवं यतो बुद्धेः परं बोद्धारमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वाऽन्तःकरणमात्मनैव संस्तभ्य कामरूपं शत्रुं जहि । दुरासदं दुःखेनाऽऽसाद्यते विनाश्यत इति दुरासद-
[स्त]म् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं पैशाचमाख्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१६२)

(अथ चतुर्थोऽध्यायः) ।

पूर्वोक्तं योगमनेकाशिष्टपरिग्रहेण च(प)स्तौति प्ररोचनार्थं श्रीभगवान्—
श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इमं पूर्वोक्तं विवस्वते प्रोक्तवानहमव्ययमविनाशिनम् । स च विवस्वान्मनवे स्वपु-
त्राय प्राह । स च मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तं प्रोक्तमिमं राजर्षयो मनुप्रभृतयो विदुर्विजानन्ति । स योगो महता कालेन नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तः । परंतप परंस्तापयतीति परं-
तपः । शत्रूंस्तपुहृत्यमिषायः] ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं श्रोतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

स एव विच्छिन्नसंप्रदायो योगः प्रोक्तः पुरातनः । ते तव । रहस्यमप्रकाश्यमु-
त्तमं निरूपमम् ॥ ३ ॥

एवं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अपरमर्वाचीनं वसुदेवगृहे भवतो जन्म, परं पूर्वं विवस्वत आदित्यस्य जन्म सर्गा-
दावतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ विवस्वते प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

आत्मनो निरीश्वरतां मूर्खबुद्धिपरिकल्पितां परिहरन्भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

बहूनीति । तान्यहं वेद विजानाम्यनावरणज्ञानत्वात्त्वं तु न वेत्थ न जानीषेऽ-
विद्याकामकर्मावृतत्वात् ॥ ५ ॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्मेत्यर्जुनस्य प्रश्ने सति भगवानाह—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाभ्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्नव्ययात्माऽनुपक्षिणज्ञानशक्तिस्वभावो भूतानामाब्रह्म-
स्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईशानशीलोऽपि प्रकृतिं मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां यस्या
वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितं स्वमात्मानं वासुदेवं मां न जानाति तां प्रकृतिं
स्वामधिष्ठाय स्वीकृत्य संभवामि देहवानिव जात इव च भवामि । आत्ममाययाऽऽ-
त्मनो मायया । न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्यप्रोच्यते—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

यदा यदा यस्मिन् यस्मिन्काले धर्मस्य प्राणिनामभ्युदयस्य निः(यनि)श्रेयससाधनस्य ग्लानिर्भवति । अधर्मस्य यदाऽभ्युत्थानमुद्भवो भवति तदाऽहमात्मानं सृजाम्युत्पत्स्यामीति ॥ ७ ॥

किमर्थमित्यत्राऽऽह—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

परित्राणायेति । युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

जन्म मायारूपं कर्म च धर्मसंस्थापनार्थाय कंसवधादिरूपं दिव्यमप्राकृतमैश्वर्यं यो वेत्ति तत्त्वतो यथावद्देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न गच्छति किं तु मामेवैति प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

मन्मया ब्रह्मविदो मामुपाश्रिता मामेव परमेश्वरमाश्रिताः । ज्ञानमेव तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः । मद्भावमीश्वरभावमागता मुक्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

मद्भावमागता इत्युपश्रित्य मोक्षमेव प्रयच्छति भगवान्मक्तानां न ज्ञानैश्वर्यादिफलमित्यर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये यत्फलप्रार्थिनः पुरुषा यथा येन प्रकारेण सात्त्विकराजसतामसभावेन मां प्रपद्यन्ते तानहं तथैव तत्फलदानेनैवैश्वर्यादिफलार्थिनस्तद्दानेनैवेत्याभिप्रायः । ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गं यथाभिलषितफलप्रदत्वमनुवर्तन्तेऽनुसरन्ति । यद्यत्फलमभिलषितं तदेव मां प्रार्थयन्त इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

किं च—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

काङ्क्षन्तः कामयमानाः कर्मणां यज्ञादीनां सिद्धिं स्वर्गादिफलं यजन्ते पूजयन्तीह लोके देवता इन्द्राद्याः । यतः क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं भवति जायते न लोकान्तरे वर्णाश्रमादिविशेषालाभात् ॥ १२ ॥

अत एव—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टम् । गुणाः सत्त्वाद्यस्तद्विभागेन च । तत्र सात्त्विकस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि । रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । तामसस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्मत्येवंगुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्मणः शमप्रभृतेः कर्तारं मामीश्वरं विद्धि जानीहि । वस्तुतोऽकर्तारमव्ययमविकारिणम् ॥ १३ ॥

कर्तृत्वे कर्मफलसंबन्धात्तवानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

न मां कर्माणि यज्ञादीनि लिम्पन्ति, उपश्लिष्यन्ति देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभावात् । न मे कर्मफले स्पृहा । अतो हेतोरकर्त्रात्मज्ञानादहं कर्माभिरलिप्त इत्यतोऽपि मां परमात्मानं योऽभिजानात्यवगच्छति कर्मभिर्न स बध्यते न लिप्यते ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

अहमेवेश्वरः कर्मणः स्रष्टाऽहमेव च कर्तेति ज्ञात्वा पूर्वैः पुरुषैः पूर्वतरमेव कृतं कर्म, त्वं तस्मादेव हेतोः कुरु ॥ १५ ॥

अध्यात्मज्ञानेन कर्मफलं प्राप्तं मन्यमानः स्वयमेव कर्मणामाध्यात्मिकस्वरूपाविष्करणार्थमाह—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्म किमकर्मेति । कर्माकर्म्मस्वरूपमजानन्तः कवयोऽपि मोहिताः परममूढाः । तत्त्वतस्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यत्कर्मस्वरूपं ज्ञात्वाऽशुभात्संसाराद्विमोक्षसे ॥ १६ ॥

कर्म नाम शरीरेन्द्रियव्यापारस्तदभावश्चाकर्म कथमत्र कवयोऽपि मोहिता इति चेदुच्यते—

कर्मणोऽह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं शरीरेन्द्रियव्यापारनिर्वर्तकं रूपं बोद्धव्यं किञ्चिदस्ति । तथा विकर्मणः प्रतिषिद्धस्यापि बोद्धव्यं प्रतिषेध्यरूपमस्ति । तथाऽकर्मणः कर्माभावस्यापि बोद्धव्यं रूपमस्ति । यतः कर्मणो गतिर्गहना दुर्बन्धा ॥ १७ ॥

इदानीं कर्माकर्मविकर्मणा बोद्धव्यं रूपं दर्शयितुमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

कर्मणि शरीरेन्द्रियव्यापारलक्षणे कर्मण्यकर्म नित्यसिद्धत्वादात्मस्वरूपं, द्रष्टव्यमिति शेषः । यथा मरीच्युदक उदकस्य स्वरूपभूता मरीचयस्तदभाव उदकस्य नैरात्म्यप्रसङ्गादेवं कर्मणि अकर्त्रात्मस्वरूपमस्ति । तथाऽकर्मके वस्तुनि निश्चले कर्मस्वरूपं द्रष्टव्यम् । यथा नावि स्थितस्य निश्चले तटगो भ्रमिकर्मदर्शनम् । अत एव यः कर्मण्यकर्मरूपमकर्मणि कर्मरूपं पश्यति स मनुष्येष्वधिकारिषु पुरुषेषु बुद्धिमान् । स च युक्तो योगी । स च कृत्स्नकर्मकृत्सकलकर्मकृदित्यर्थः । तस्मात्त्वमपि कर्माकर्मणोर्यथावत्स्वरूपपरिज्ञानेन कर्माणि कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्मात्—

यस्य सर्वं समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

यस्य कर्माकर्मविदः सर्वाः क्रियाः कामसंकल्पवर्जिताः फलसंकल्पपरहितास्तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः पण्डितमाहुः ॥ १९ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलं च निःश्रयः ।

कर्मण्यकर्मण्येव कुर्वन्निःश्रयः सः ॥ २० ॥

स पण्डितः कर्मफलात् तस्य त्यक्त्वा तत्रात्रय आश्रयेण वर्जितः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नेत्रं किञ्चित्कराति सः । कर्मण्येव तस्य बद्धत्वात्मादित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

निराशीर्नित्यं तस्मात्सर्वपरिग्रहः ।

शाश्वतं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽशौचं किञ्चिदपि ॥ २१ ॥

निराशीः प्रार्थनारहितः, यतोवत्तात्मा संयतान्तःकरणस्यैकसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म शरीरस्थितिसाधनं कर्म कुर्वन्नाऽऽशौचं किञ्चिदपि पापम् ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टौ द्वंद्वोतीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥

यदृच्छालामसंतुष्टोऽप्रार्थितलामसंतुष्टः । द्वंद्वतीतः शतिोष्णमुखदुःखादिरहितः ।
विमत्सरः क्रोधवर्जितः । कर्मणां फलमावाभावयोः समचित्तः । स एवंभूतः कृत्वाऽपि
न निबध्यते न कर्मफलं शरीरादि प्राप्नोति ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावास्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

गतसङ्गस्य फलसंकल्पराहितस्य, ज्ञानावास्थितचेतसः परमात्मनि व्यवस्थितबुद्धेः,
यज्ञायेश्वराराधनार्थमाचरतः कर्मानुष्ठातुस्तत्कर्म समग्रं प्रविलीयतेऽफलप्रदं भवेत्,
अबद्धकं भवति ॥ २३ ॥

अयमपरो योगः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्म परमात्माऽर्प्यते ह्युतेऽनेनेति अर्पणं स्रुवादित्तेदेव ब्रह्म तदेव ह्युत इति
हविश्चरुपुरोडाशादिकं तथा ब्रह्मैवाग्निस्तत्र ब्रह्मणा हुतं प्रक्षिप्तं यस्यैतत्सर्वं तेन पुरु-
षेण ब्रह्मैव गन्तव्यम् । कथंभूतेन, ब्रह्मकर्मसमाधिना । ब्रह्मणा कर्मणि समाधिं प्रति
पर्यवस्यते(ता) । अत्र श्लोकेऽविदुषोऽर्पणादिपञ्चके ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्यतयोपदिश्यते ।
विदुषामात्मैवेदं सर्वमिति परमार्थरूपत्वं विद्यमानमुपदिश्यते ॥ २४ ॥

इदानीं ब्रह्मोपासनपसङ्गेनोपासनान्तराणि सत्त्वशुद्धचर्यमविदुषामाह —

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

देवा इन्द्रादयस्तेषामिदं दैवं सोमयागादि । अपरे योगिनोऽनुष्ठानमन्तरेणापि
दैवमेव यज्ञं ध्यानेन निष्पादयन्ति सत्त्वशुद्धचर्यं ब्रह्मैवाग्निर्ब्रह्माग्निरूपेणोपास्यं ब्रह्मा-
ग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नौ । अपरे तु यज्ञं परमात्मानं यज्ञेन सोमयागादिनोपजुहति ध्यानेन
संपादयन्ति होममित्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

श्रोत्रमादिर्येषां तानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, अन्ये ब्रह्मविदः संयमाग्निषु चित्तनि-
रोधाग्निषु जुहति ध्यानेन संपादयन्ति । अन्ये योगिनः शब्दादीन्शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धादीन्वि(न्धान्वि)षयानिन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

इन्द्रियाणां कर्माणि प्रेक्षणादीनि, तथा प्राणकर्माण्युच्छ्वासादीनि, अपरे योगिन आत्मनोऽन्तःकरणस्य संयमः स एव योगः स एवाग्निरात्मसंयमयोगाग्निस्तस्मिञ्ज्ञानदीपिते विवेकज्ञानेन प्रज्वलिते जुह्वति । एवं होमं संपादयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्नपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रजाः ॥ २८ ॥

द्रव्यादीनां हिरण्यगवादीनां दानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः । दानमेव यज्ञमुपासत इत्यर्थः । अरे तु तपोयज्ञाः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तदेव यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति । योगयज्ञा योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । यज्ञबुद्ध्या चित्तवृत्तिनिरोधमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः । यज्ञशब्दः प्रत्येकमभिप्रेक्ष्यते । स्वाध्यायो वेदासुष्ठः स एव यज्ञो येषां ते तथा । ज्ञानं शास्त्रपरिज्ञानं तदेव यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञः । यज्ञबुद्ध्या ज्ञानं कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्व एव यतयो यतनशीलाः । संशितं तीक्ष्णिकृतं व्रतं येषां ते संशितव्रजाः ॥ २८ ॥

अग्ने जुह्वति प्राणं प्राणेऽयानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अग्नेऽयानवायौ प्राणं जुह्वति, उपासनया प्राणहोमं संपादयन्तीत्यर्थः । प्राणरूपे वायावयानं जुह्वति । यथाऽग्ने घृतादिकं तथा होमं ध्यानेन संपादयन्ति । कथंभूताः सन्तः । प्राणश्चापानश्च तयोर्गती प्राणापानगती रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः । प्राणायामः परमयनं स्थितिर्येषां ते प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अरे योगिनो नियतं संकुचितं येषां भोजनं ते नियताहाराः । अनशनलक्षणे तपसि व्यवस्थिता इत्यर्थः । प्राणान्प्राणेषु जुह्वति प्राणहोमं ध्यानेन संपादयन्तीत्यर्थः । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञोपासकाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनाननम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽयः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

यज्ञस्य शिष्टं यज्ञशिष्टम् । यज्ञशिष्टमेवामृतं, यज्ञशिष्टं तथाऽमृतमिति श्रुतेः । अतो यज्ञविदो यज्ञपरिश्रान्ताः सन्तः शरीरयात्रार्यं यद्भुञ्जो तद्यज्ञशिष्टामृतं भुञ्जाना [यज्ञशिष्टामृतभुज] इत्यर्थः । यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं नित्यम् । अज्ञस्य पुंसोऽयमपि लोको नास्ति, विशिष्टैर्निन्धमानत्वात् । कुतोऽयः परलोकोऽनेकसाधनसाध्यज्ञादिसाध्यस्यास्माद्यज्ञः प्रयत्नतः कार्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्वाद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवमुक्तप्रकारेण बहुविधा बहुःकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणः परमात्मनो मुख आस्ये । एते यज्ञाः परमात्मनः प्रत्यासन्नाराधनभूता इत्यर्थः । तांश्च यज्ञान्कर्मजान्वाङ्मनःकायकर्मात्मनः । स्वरूपभूतात्मनः शुद्धकूटस्थरूपात्वात् ॥ ३२ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

श्रेयानिति । ज्ञाननिर्वृत्तो यज्ञो ज्ञानयज्ञः । मनोनियमरूपत्वेन परमात्मसंबोधस्य प्रत्यासन्नरूपत्वात् । [सर्वं] क्रियानुरूपमुपासनानुरूपं च । ज्ञाने परमात्मसंबोधे परिसमाप्यते विलीयते । विलयनं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवंभूतं परमात्मानं कथमहं जानीयामित्यत्राऽऽह—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तज्ज्ञानरूपं ब्रह्म विद्धि विजानीहि । प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचेर्दण्डवत्पतनं प्रणिपातो नमस्कारविशेषस्तेन । परिप्रश्नेन परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरोश्चित्तप्रसादावगत्या प्रश्नस्तेन च । सेवयेच्छानुवर्तनेन । एवं सत्युपदेक्षन्ति ते तव ज्ञानं परमार्थसंबोधनस्वरूपं ब्रह्म । ज्ञानिनो ज्ञानवन्तस्तत्त्वदर्शिनः साक्षात्कृतपरमार्थाः ॥ ३४ ॥

तज्ज्ञानं विशिनष्टि—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यज्ज्ञानरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा पुनः पश्चादेवं मोहं व्यामोहं न यास्यसि न गन्तासि । तज्ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीत्यर्थः । पुनरपि विशिनष्टि—येन ज्ञानेन भूतानि कार्यकरणसंघातानि भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि, उपलक्षयिष्यसि । आत्मनि प्रत्यगात्मनि, मयीश्वरे वासुदेवात्मनि ॥ ३५ ॥

आत्मनि च ज्ञानफलमाह—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवनेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदसि भवसि सर्वेभ्यः पापवृद्धचोऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवनेनैव प्लवतेऽनेनेति प्लवो जलतरणं ज्ञानमेव प्लवो ज्ञानप्लवस्तेनैव वृजिनं पापं तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

ब्रह्मैतन्मयं सकलवृजिनतरणत्वमाह—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथाऽयं दृष्टान्तः । एधांसि काष्ठानि समिद्धो ज्वलितोऽग्निर्भस्मसात्सर्वं कुरुतेऽर्जुन ।
तथा ज्ञानमेवाग्निः सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धरूपाणि भस्मसात्कुरुते
* तथा ॥ ३७ ॥

यत् एवमतः—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

ज्ञानेन तत्त्वावबोधेन सदृशं पवित्रं पावनमिह लोके न विद्यते । तज्ज्ञानं योगसं-
सिद्धो योगानुष्ठानेन संस्कृतान्तःकरणः कालेन परिपाकेणाऽऽत्मभ्यस्तःकरणे विन्दति
लभते स्वयमेव ॥ ३८ ॥

इदानीं ज्ञानप्राप्त्युपाय उच्यते—

श्रद्धावाञ्छंभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावाञ्छश्रद्धानः । लभते प्राप्नोति । तत्परस्तदेव परं प्रधानं यस्य स तत्परो
ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः । संयतेन्द्रियः संयतानि निरुद्धानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येन स
संयतेन्द्रियः । अनेनोपायेन ज्ञानप्राप्तौ किं लभत इत्यत्राऽऽह—ज्ञानमेकत्वावबोधं
लब्ध्वा प्राप्य परां मोक्षलक्षणां शान्तिमचिरेणाल्पकालेनाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

इदानीं ज्ञानप्राप्तौ बाधकमाह—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञश्चेति । अज्ञो ज्ञानप्राप्तेर्विमुखोऽश्रद्धानः श्रद्धाशून्यश्च संशयात्मा । संशय
इति पचाद्यच् । संशयः सर्वत्र संदेहवानात्मा यस्य स संशयात्मा विनश्यति । ज्ञान-
लक्षणात्पुरुषार्थाद्भ्रश्यत इत्यर्थः । किंचान्यत्संशयात्मनस्तस्यायं सर्वसाधारणोऽपि
लोको नास्ति । न च परः स्वर्गाख्यः । नृप्यस्यान्नपानौदि किमपि सुखमस्तीति ॥ ४० ॥

असंशयानं तु—

* इदमधिकम् ।

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं योगेन फलत्यागेन संन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं ज्ञान-
संछिन्नसंशयं ज्ञानं परमात्मावबोधस्तेन संछिन्नाः संशया यस्य तमात्मवन्तं जितेन्द्रियं
कर्माणि बन्धकान्यपि न निबध्नन्ति । इष्टानिष्टानि शरीरेन्द्रियविषयप्रापकाणि न भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अत उपसंहरति—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छिन्नैवं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यस्मात्सर्वानर्थहेतुः संशयस्तस्मादज्ञानसंभूतमाविद्याप्रभवं हृत्स्थं हृदि तिष्ठतीति
हृत्स्थस्तं ज्ञानप्रतिपक्षतया ज्ञानावकाशं हृदयदेशमधिष्ठाय वर्तमानं ज्ञानमेवासिर्ज्ञाना-
सिस्तेन* छिन्नत्वा विनाश्यैवं पूर्वोक्तसंशयं योगं फलसङ्करहितं कर्माऽऽतिष्ठ सेवस्व ।
उत्तिष्ठ योद्धा भव हे मारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—२०४) ।

(अथ पञ्चमोऽध्यायः) ।

[संन्यासकर्मयोगान्यतरश्रैष्ठ्यविविदिषया] अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

* एतदप्रे सकलादर्शपुस्तकेषु “सुहुर्भूयो भूय उत्पद्यमानः” इत्यधिकम् ।

सकलकर्मसंन्यासेन शमदमादिसाधनानुष्ठानेन ब्रह्म जिज्ञासमानस्य ब्रह्मावबोधः स्यादेव । तथा मूमुक्षोः सकलकाम्यप्रतिषिद्धकर्मसंन्यासेन वासुदेवार्चनबुद्ध्या कर्माप्यनुतिष्ठतः सत्त्वशुद्धेर्नान्तर्रीयकत्वेन संबोधः स्यादेवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

भगवानर्जुनस्याभिप्रायं विदितवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

संन्यासः कर्मयोगश्चोभौ निःश्रेयसकरौ मोक्षकरावेव । तर्हि तयोः को विशेष इति चेत्तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मत्यागात्कर्मयोगः श्रेयान् । कर्मणां ज्ञानफलकत्वेन विस्पष्टं विधानात्स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति ॥ २ ॥

कथं श्रेयानिति चेत्—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयो बोद्धव्यः । स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति, कथमिति चेत्कामक्रोधादयो द्वंद्वस्तद्रहितो निर्द्वन्द्वः । हि यस्मान्महाबाहो सुखमक्लेशेन बन्धात्संसारत्प्रमुच्यते मुक्तो भवति । कर्मयोगी कृतसकलकर्मसंन्यास एवेत्यभिप्रायः । रागद्वेषवियोगात् । ३ ॥

इदानीं योगस्य संन्यासयोगत्वात्स्वरूपैक्येन(ण) फलैक्यं दर्शयितुमाह—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्भिन्नौ बाला मन्दाः प्रवदन्ति न पण्डिता बुद्धिमन्तः । यस्मादेकमप्यास्थितः सेवमानः सम्यग्बुधदुभयोः सांख्ययोगयोः फलं विन्दते लभते ॥ ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

यत्सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तद्योगैः कर्मभिरपि गम्यते । अत एवाभिन्नं सांख्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति सम्यग्दर्शात्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्ट इत्युक्तं कथं विशिष्ट इत्यत्राऽऽह—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

संन्यासो ज्ञाननिष्ठा महाबाहोऽयोगिभिर्दुःखेन प्राप्यते कर्मभिस्तु सुखेन सत्त्वशुद्धि-

द्वारेण प्राप्यतेऽतः कर्मयोगो विशिष्यत इत्युक्तम् । यतो योगयुक्तो मुनिर्ज्ञानी ब्रह्मा-
चिरेणाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ९ ॥

अतः—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा प्राप्तसत्त्वशुद्धिर्विजितात्मा रागद्वेषाभ्यामनाकृष्यमाणो जिते-
न्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषु भूतेष्व्वात्मैकत्वदर्शी कर्माणि कुर्वन्नपि तत्फलैर्न
लिप्यते न संबध्यते ॥ ७ ॥

यत एवमतः—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्रावित् ।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वाच्चैव किञ्चिदहं करोमीति मन्येत तद्दर्शनादिषु कर्तृत्वस्याविद्यातः
प्रतिभासे सत्यपि । पश्यन्स्वरूपमालोचयञ्शृण्वञ्शब्दं शृण्वञ्जिघ्रन्गन्धानुपादनोऽश्न-
न्नोदनान्भुञ्जानो गच्छन्पद्भ्यां विहरन्स्वपञ्शयानः श्वसञ्श्वासं विसृजन्नपि ॥ ८ ॥

तथा—

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

प्रलपन्प्रमाथमाणो विसृजन्मूर्खपुरीषे विसृजन्गृह्णन्हस्तेनोपाददान उन्मिषन्निमिषन्नु-
न्मीलन्निमिलन्नपीन्द्रियाणि चक्षुरादीनीन्द्रियार्थेषु विषयाभिमुखं वर्तन्त इति धारय-
न्मन्यमानो नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदिति पूर्वेण संबन्धः । तस्यैवं
तत्त्वविदः सर्वकार्यकारणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव संपश्यतः सम्यग्दर्शिनः सर्वकर्मसंन्यास
एवाधिकारस्तत्कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृ-
त्ताबुदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तन्ते ॥ ९ ॥

यस्तु पुनरैतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे भवति(?)—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । १० ॥

कर्माणि ब्रह्मणीश्वर आधाय तदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वात्मार्थं मोक्षेऽपि फले
सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः कर्माणि लिप्यते न स पापेन संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसो-
दकेन । केवलं सत्त्वशुद्धिफलमात्रमेव स्यात् ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

केवलैर्मत्ववर्जितैरीश्वराय करोमि न कर्मफलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैः । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकमभिसंबध्यते । सर्वव्यापारादिषु ममतावर्जिता योगिनः कर्माणि कुर्वन्ति । सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्त्रैवाधिकार इति कर्मैव कुरु ॥ ११ ॥

तस्माच्च—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा युक्त ईश्वराय कर्माणि न कर्मफलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिं मोक्षारूपमाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां मवाम् । सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः । कामेन करणं कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरणयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मैत्येवं फले सक्तो निबध्यते । न युक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

यस्तु परमार्थदर्शी स नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वाणि कर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्याऽकर्मदर्शनेन संत्यजेदित्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखमित्यर्थः । वाङ्मनःकायचेष्टानिरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । काऽऽस्त इत्यत्राऽऽह—नवद्वारे । सप्त शीर्षणान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि । अथो द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे इति । तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते । शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानोत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठिते देहे देही सर्वाणि संन्यस्याऽऽस्ते । किं विशेषणेन, सर्वोऽपि देही संन्यस्य संन्यासीव देह एवाऽऽस्त इति चेत् । उच्यते—यस्त्वज्ञो देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शनः स सर्वोऽपि देहे (ही ?) भूमावासने वाऽऽस इति मन्यते । नहि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्याविद्ययाऽध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि देह एव नवद्वार आसनं प्रवृत्तं प्रारब्धकर्मादिसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त

इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् । यद्यपि कर्माण्य-
विद्ययाऽध्यारोपितानि संन्यस्यतीत्युक्तं तथाऽप्यात्मसमवायि कर्तृत्वं कारयितृत्वं च
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नैव कुर्वन्स्वयं न च कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु न प्रव-
र्तयन् । किं तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्संन्यासान्न भवति
यथा गच्छतो गतिः, किंवा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्ति । अत्रोच्यते—नास्ति
स्वात्मनः कर्तृत्वं कारयितृत्वं वा । उक्तं हि—“ अविकार्योऽयमुच्यते ” इति ।
“ शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ” इति । “ व्यायतीव लेलायतीव ”
इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

न कर्तृत्वं स्वतो न च कुर्वन्नपि कर्माणि रथप्रासादादीनीप्सिततमानि लोकस्य सृज-
त्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलेन संयोगं कर्मसंयोगम् । यदि
किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयन्श्च प्रवर्तते इत्यु-
च्यते—स्वभावस्तु स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते ॥ १४ ॥

परमार्थतस्तु—

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

नाऽऽदत्ते न गृह्णाति भक्तस्थापि कस्यचित्पापं नैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं
विभुः । कथं तर्हि भक्तैः पूजालक्षणयागदानानि सुकृतं प्रयुज्यते इत्यत्राऽऽह—
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कार्यामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं
गच्छन्त्याविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञाने-
नाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषां जन्तूनामादित्यवत् । यथाऽऽदित्यः
समस्तरूपादिजातमवमासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं तस्य सर्वं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्ताभिष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

आत्मतत्त्वं यत्परं ज्ञानं प्रकाशितं तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्ध्यः । तदेव परं
ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः । तन्निष्ठास्तस्मिन्निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि
कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः । तत्परायणास्तदेव परमयनं परा
गतिर्येषां भवति [ते] तत्परायणाः । केवलात्मरता इत्यर्थः । ते गच्छन्त्येवंविधा अपु १

नस्तद्वृत्तिं न पुनर्देहसंबन्धम् । ज्ञाननिर्भूतकल्पमथाः । यथोक्तज्ञानेन निर्भूतो(तं)
कल्पितः(तं) कल्पमथः(थं) सप्तदिसंस्कारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्भूतकल्पमथा यतय
संस्कार्यः ॥ १७ ॥

येषां ज्ञानेन प्राप्तममात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः । कथं ते तत्त्वं पश्यन्तीत्यशोच्यते—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि इस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्याविनयसंपन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सत्त्विके । मध्यमायां राजस्यां गवि
संस्कारहीनायाम् । अत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ सत्त्वादिगुणैस्तजैश्च संस्का-
रेस्तथा रजसा राजसैस्तमसा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेवाविक्रियं ब्रह्म
द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः, समासमाभ्यां विषमसमे पूजात इति स्मृतेर्न ते दोष-
वन्तः । कथम्—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

इहैव जीवद्भिः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो बशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्व-
भूतेषु ब्रह्मणः सममावे स्थितं मनोऽन्तःकरणम् । निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्तु श्वपा-
कादिषु मूढैस्तदोषवादिषु विभाव्यते तथाऽपि तद्वैपैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषमर्जितं हि
यस्मात्त्रापि स्वगुणभेदाद्भिन्नं निर्गुणत्वाच्चेत्यस्य । वक्ष्यति भावानिच्छादीनां श्लेषध-
र्मत्वममाद्भिस्त्वाभिर्गुणत्वादिति च । नाप्यन्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति ।
प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः । अतः समं च ब्रह्मैकं तस्माद्ब्रह्मण्येष ते
स्थिताः । तस्मात्त दोषगन्वमात्रमपि तान्स्पृशति, देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावा-
सैषाम् । देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं समासमाभ्यां विषमसमे
पूजात इति । पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्पङ्कविष्वज्जुर्देवदिति
पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः । कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणद्वेषवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते
स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं तु समासमाभ्यामित्यादि । इदं तु सर्वसंन्यासाविषयं
प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

यस्मादेवं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—

न ग्रहण्येतिभ्यं प्राप्य मोद्विजेत्प्राप्य चाभियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

१. च. पस्तु विनयसं भादिभू। २. ख. ग. घ. ङ. श्वाभितनत्वस्य । ३. ख. ग. घ. ङ. श्चन्ये
नि । ४. ङ. 'कं यस्मा' ।

षये दृश्यमाने श्रूयमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्धिस्तृष्णा स कामः । क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः । तौ कामक्रोधानुद्भवौ यस्य स कामक्रोधोद्भवः । रोमाञ्चप्रहृष्टवदननेत्रलिङ्गान्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिच्छिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः प्रस(प्रोत्स)हते सोढुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्यत्राऽऽह भगवान्—

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यं ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखः । तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्यारामः श्रीडा यस्य सोऽन्तरारामः । तथाऽन्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिः । य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिमिह न्विवेच्य ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोतीति ॥ २४ ॥

किंच—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकरमषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिने रताः ॥ २५ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः । क्षीणकरमषाः क्षीणपापादिदोषाश्छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः । सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

कामक्रोधवियुक्तानाम् । कामश्च क्रोधश्च तौ कामक्रोधौ ताम्यां वियुक्तानाम् । यतचेतसां संयतान्तःकरणानाम् । अभिन उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते । विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शिनां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्चेत्सर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान्पदे पदेऽब्रवीद्दृश्यति च । अथेदानीं सम्यग्दर्शान्तरङ्गं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्र सूत्रस्थानीयाऽऽश्लोकानुपदिशति—

स्पर्शान्कृत्वा हरिर्वाशांश्चक्षुर्भैवान्तरे भ्रुवोः ।

षाण्प्रपानौ समौ कृत्वा नास्त्राद्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

स्पर्शान्कृत्वा हरिर्वाशांश्चक्षुर्भैवान्तरे भ्रुवोः प्रवेष्टिताः शब्दा-
दर्थे शिष्यास्तान्चिन्तयतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेव बहिः कृत्वा चक्षु-
र्भैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्गतान्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिः ।
मन्त्रान्मुनिः संन्यासी । मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य स मोक्ष-
परायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोधः । इच्छा च मयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधाः ।
शिष्या इच्छाभयक्रोधा यस्य सः । य एवं वर्तते संन्यासी सः सदा मुक्त एव । न
तस्य मोक्षादन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

एवंसमाहितचित्तेन किञ्चिज्ज्ञेयमुच्यते—

भोक्तारं यद्भक्तपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भारवे शतसाहस्रश्लोकां संहितायां वेद्यासक्याः श्रीमद्भारवे
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे संन्यासयोगे नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वलोकानां
महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रकृतकारनिर्वेसत-
योपकारिणं सर्वभूतहृदयेशं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं सकललोकजीवमूर्तं
सदा शुद्धरूपमत्यन्तसुखिमलं ज्योतिषां परमात्मानं नारायणं मां ज्ञात्वा शान्तिं संता-
रोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु विद्यमानेषु अध्यायानामेकैः श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानैः

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठोऽध्यायः) ।

अतीतधर्माभ्यां योमस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य ध्यानस्य सूत्रमुक्त्वाः श्लोकः
सर्वधर्माणां बहिर्बाह्यमित्युच्यते उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानयोऽयं षष्ठोऽध्यायः आदि-
कृतः

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति सः ।

स संन्यासी च योगी च न निरर्त्तिर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

अनाश्रितः कर्मफलमित्यादि । × स संन्यासी चानाश्रितो नाऽऽश्रितः कर्मफलं
तृणमथ न प्रसृज्यत इत्यर्थः । कार्यं कर्म कर्तव्यं नित्यं कर्माग्निहोत्रादि करोति सः
स संन्यासी च योगी च । योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात् । न केवलमनग्निरक्रिय एव पर-
मार्थसंन्यासी योगी चेति मन्तव्यः ॥ १ ॥

कर्मकारणात्कर्मयोगित्वं तावत्सिद्धं संन्यासित्वं तु सामौ सक्तिषे नैव सिद्धं लोक-
इति तत्संपादयति भगवान्—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

च ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्लौकिका योगं कर्मयोगं तं विद्धि विज्ञानीहि पाण्डव । अस्मि-
हि तस्मिन्निस्मिनाऽऽक्रियेण परमार्थसंन्यासिना साम्प्रम् । किं तदित्यत्राऽऽह—परमार्थ-
संन्यासी भूतभविष्यद्दूर्तमानेषु सर्वविषयसंकल्पं संन्यस्यति । अयं च कर्मा न ह्यसं-
न्यस्तसंकल्पो योगी भवति कर्मा च स उच्यते । कश्चन कश्चिदपि संन्यासी नोच्यते
॥ २ ॥

ध्यानयोगस्य बहिर्बाह्यं कर्मेति यावद्ध्यानयोगारोहणसमर्थस्तावद्बृहस्पतिप्रियत्वेन
कर्म कर्तव्यमतः स्तौति भगवान् । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यतोऽ-
नुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं नैतत्—

आरुरुक्षोर्भुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

योगारूढस्य शमः कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव
कर्मणः शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः ।
आरुरुक्षोर्भुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव संबन्धकर-

× ' स संन्यासी च ' इत्याधिकम् ।

णात् । आरुहसोरारुहय च शमः कर्म चोरुयं कर्तव्यत्वेनाभिदेतं चेत्पुनस्तदारुहसो-
 रारुहय चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न । तस्यैवेति वचनात्पुन-
 र्थोग्रग्रहणाच्च । योगारुहयेति, य आसीत्पूर्वमेवाऽऽरुहस्तस्यैवाऽऽरुहय शम एव
 कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिस्तस्यापि
 कर्मिणः । योगभ्रष्टादिवचनाच्च । गृहस्थस्य चेत्कर्मयोगो विहितः षष्ठेऽध्याये स
 योगभ्रष्टः कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं
 कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वेन स्वं फलमारभते । एवं
 नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावनुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्याऽऽ-
 नर्थक्यप्रसङ्गादिति । न च कर्मणि सत्युपयभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रंशकरा-
 (रत्वा)नुपपत्तेः । कर्म कृतमिश्चरे संन्यस्यंत्यतः कर्तारं कर्मफलं नाऽऽरभत इति चेत् ।
 न । ईश्वरे संन्यासस्याधिकारफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षायैवेति चेत्स्व+कर्मणां
 कृतानामीश्वरे संन्यासो मोक्षायैव न फलान्तराय । योगसहितो योगाच्च भ्रष्ट इत्यतस्तं
 प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेन्न । “ एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ”
 “ ब्रह्मचारिभ्रते स्थितः ” इति च गृहस्थवानप्रस्थयोः कर्मसंन्यासविधानात् । न
 चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायाशङ्का येनैकाकित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य निराशी-
 रपरिग्रह इति वचनमनुकूलम् । “ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ”
 “ सर्वारम्भपरित्यागी ”

‘ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रिशम्यः ’ ॥

इति तत्र तत्र वचनानि दर्शितानि । तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मा-
 न्मुनेर्योगमारुहसोः प्रपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयो-
 गारोहणसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति संन्यासी च योगी चेति
 स्तूयते ॥ ३ ॥

अथ तथोगी कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा समाधानचित्तो योगी हि यस्मादिन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्वि-
 न्द्रियार्थेषु । कर्मसु नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते । अनु-

+ स्वकर्मणामित्यादीति चेदित्यन्तं पूर्वोक्तस्यैव मोक्षायैवेत्यादेर्विवरणमिति भाति ।

षड्ङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान्संकल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून्संन्यसितुं शीलं यस्य स सर्वसंकल्पसंन्यासी । योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत् । तदा तस्मिन्काले उच्यते सर्वसंकल्पसंन्यासीति । भगवद्भचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च संन्यसेदित्यर्थः । संकल्पमूला हि सर्वे कामाः ।

संकल्पमूलाः कामा वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ॥

न त्वां संकल्पयिष्यामि समूहो विनिश्चिष्यासि ॥ इति स्मृतेः ।

सर्वसंकल्पपरित्यागे सर्वकर्मपरित्यागः सिद्धो भवति । “ स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । “ यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्सत्कामस्य चेष्टितम् ” इति स्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च । सर्वसंकल्पसंन्यासे न हि कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासवचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति च भगवान् ॥ ४ ॥

यदेवं योगारूढस्तदाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारादनर्थपदादयम्—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मानमात्मना तत ऊर्ध्वं हरेद्योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाधो नयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव ज्ञेहनिबन्धनायतनत्वात् । तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽ(सुस्तद्भावोऽ)प्यात्मनि युक्त एवेति युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वा रिपुरात्मन इत्यत्रोच्यते—

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्याऽऽत्मा तस्याऽऽत्मनो बन्धुः । येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जित आत्मा कार्यकरणसंघातः कार्यं शरीरं करणानिन्द्रियाणि । येनै स्विकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्तु शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् । यथा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रज्ञान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

धीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य कार्यकरणसंघात आत्मा जिज्ञो येन स जिज्ञात्मा तस्य
जितात्मनः । प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षमदात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः । मित्रं
सौमित्रं सुखं दुःस्वेषु तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः संबन्धः ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं विज्ञानं विशेषतो ज्ञानं स्वानुभवकरणं ताम्यां
तृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्चेदशी युक्तः समाहितः स
उच्यते संमलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

विशेषः—

सुहृन्मित्रार्थ्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

श्लोकार्थमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता । मित्रं ज्ञेहवान् । शत्रुः
शत्रुः । उदासीनो न कस्यचित्पक्षं मजते । मध्यस्थो विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी । द्वेष्य
आत्मनोऽप्रियः । बन्धुः संबन्धीत्येतेषु साधुषु शास्त्रार्थानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिवि-
द्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किं कर्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते यो-
गार्होदानीं सर्वेषां युक्ततम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ एवायमुक्तफलप्राप्तये—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगी स्वाध्यायी युञ्जीत समाध्यात्सततमात्मानमन्तःकरणम् । रहसि स्थित एका-
न्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन् । एकाक्यसहायः । एकाकीति विशेषगात्संन्यासं कृत्वे-
त्यर्थः । यतचित्तात्मा निराशीर्वितृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहितः । संन्यासित्वेऽपि
त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथेवानीं योगं युञ्जानस्याऽऽहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः । साधुयोगस्य
फलं चेत्यादि वक्तव्यमित्येतदारभ्यते । तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

शुचौ विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्वाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलमात्मन
मासनं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्वोत्तरा यस्मि-
न्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । विपरीतक्रमः ॥ ११ ॥

श्रीकर्मजिज्ञुशोक्तं प्रतिष्ठप्य किम्—

संभेकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं, सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्यत्राऽऽह—आत्मविशुद्धये । अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

बाह्यमासनमुक्तमधुना शरीरधारणमुच्यते—

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

समं कायशिरोग्रीवामिति । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवम् । तत्समं धारयन् । अचलं समं धारयतोऽपि चलनं भवतीत्यतो विशिनष्टि—अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भून्वेत्यर्थः । संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं संदर्शनं कृत्वेवेति वशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । स्वनासिकाग्रप्रेक्षणमिह न विधीयते, किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिर्न निपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । संप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं तर्हि मनस्तत्रैव समाधीयेत । आत्मानि हि मनःसमाधानं वक्ष्यति—आत्मसंस्थं मनः कृत्वेति । तस्मिन्नेदिवशब्दो लोपस्तेनाक्षणेर्दृष्टिपात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन् । दिशां नावलोकनं कुर्वन्मित्येतत् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥ १४ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणां व्रतं ब्रह्मचर्यं मुक्तुश्रमणमिसाभुक्त्यादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः । किं च मनः संयम्य ब्रह्मसो वृत्तिमुपसंहृत्य मच्चित्तो मयि परमेधरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तः । युक्तः समाहितः सन्नस्तीतेषुविशेत् । मत्परः कश्चिद्वागी स्त्रीचित्तोऽपि न स्त्रियमेव परस्त्वेन गृह्णाति । किं तर्हि राजानं महादेवं वा । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

अभेदानां योगफलमुच्यते—

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मनं योगी नियतमानसः ।

व्यार्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन प्रकारेण योगी नियतमानसो निवृत्तं संगतं

मानसं यस्य स शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षः परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

योगिन आहारादिनियम उच्यते—

नात्यश्वनस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

नात्यश्वतः । आत्मसंमितमन्नमतीत्याश्वतः । “अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रति-
ग्रहात्” इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसंमितादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयात् । अथवा
योगिनो योगशास्त्रपरिमितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्वतो योगो नास्तीत्युक्तम् ।

अर्धमन्नस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु ।

वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति चार्जुन ॥ १६ ॥

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

युक्ताहारविहारस्य । अद्वियत इत्याहारेऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ
नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य । तथा नियता चेष्टा यस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबो-
धस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा । सर्वसंपारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्यत्रोच्यते—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा विनियतमिति । यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं
हित्वा बाह्यमात्मन्येव केवलमवतिष्ठते । स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । निःस्पृहः
सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा दृष्टादृष्टविषयेभ्यस्तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समा-
हित इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

योगिनः समाहितस्योपमोच्यते—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्पृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यथा दीपो निवातस्थः । निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चञ्चति । सोपमा ।
उपमीयतेऽनयेत्युपमा । स्पृता योगज्ञैश्चित्तप्रकारदर्शिभिश्चिन्तितता । योगिनो यतचित्तस्य
संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योमं समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्मात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीप इव यत्र यस्मिन्काले उपरमते चित्त-
मुपरतिं गच्छति । निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारम् । योगसेवया योगानुष्ठानेन ।
यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मनाऽऽत्मानं परं चैतन्मं ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्मुषलम-
मानः स्व एवाऽऽत्मानि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

किंच—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमत्यन्तमित्यर्थः । यत्तद्बुद्धचेन्द्रिय-
निरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं तद्विषयजनितमित्यर्थः ।
वेत्ति तादृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले । न चैवायं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्माच्च-
लति तत्त्वतस्तत्त्वरूपपात्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

किंच—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचार्यते ॥ २२ ॥

यमात्मानं लब्ध्वा प्राप्यापरं लाभं न मन्यते लाभान्तरं न मन्यते न चिन्तयति ।
किंच यस्मिन्मात्मैकत्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणाऽपि गरीयसाऽपि
न विचार्यते ॥ २२ ॥

यत्रोपरमते इत्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेष उक्तः—

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगम् । दुःखेन संयोगो दुःखसंयोगस्तेनासंयोगो दुःखसंयोग-
वियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतं विद्यादित्यर्थः । योगफल-
मुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानार्थम् । स
योक्तव्यो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्यः । अनिर्विण्णचेतसा । न निर्विण्णम-
निर्विण्णं किं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

किंच—

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्राहं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

संकल्पः प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कथमात्मास्तथापह्नित्यज्य सर्वा-
नशेषतो निःशेषं निर्लेपम् । किञ्च मनसैव विवेकमुक्तेः इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं
वित्तियम्य नित्यतं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २५ ॥

ज्ञानैः कर्त्तव्यपरमेदुषुद्यया धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २६ ॥

ज्ञानैः ज्ञानैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । केन, बुद्ध्या धृतिगृहीतया धैर्यमुक्तये-
त्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि स्थितमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं
मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एषः योगस्य परमोऽवधिः ॥ २६ ॥

तत्रैवाऽऽत्मसंस्थं मनः कृत्वा प्रवृत्तो योगी—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निश्चल(र)ति निर्गच्छति स्वभावदोषादित्मन-
श्चञ्चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मास्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्यैतान्निमित्तयाथात्म्य-
निरूपणेनामावीकृत्य वैराग्यभावनया वाऽऽत्मन्येव वशमेति (शं नयेत्) । तथाऽऽ-
(या)[सति]त्मन्येव प्रश्नाभ्यति ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनारतं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निर-
तिशयमुपैत्युपमच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीव-
न्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येव सर्वनिश्चयं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मवर्जितम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनाना-
यासेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

इदानीं योगसाफल्यं ब्रह्मैकत्वदर्शनं प्रदर्शयते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईसते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वात्मानं सर्वभूतानि च ब्रह्मादीन्यात्मैकवर्तमान-
क्षते पश्यति । योगयुक्तात्मः समाहितान्तःकरणः सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

तस्यैकात्मकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्याति ॥ ३० ॥

यो मां वासुदेवं सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति
तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे
न प्रणश्याति न परोक्षी भवति । तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽ-
त्मनः प्रकाश एव भवति । यस्माच्च हमेव सर्वैकात्मकत्वदर्शीत्येतत् ॥ ३० ॥

पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनुद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

सर्वभूतस्थितमित्यादिना । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपिः सम्यग्दर्शी योगी
मयि विष्णो परदेवते वर्तते नित्ययुक्त एव सः । न मोक्षं प्रति केनचिन्प्रातिप्रिष्यत्
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किंच—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आत्मा स्वयमेवोपमा तद्भाव अत्मौपम्यं तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं
पश्यति-योऽर्जुन । किं पश्यतीत्यत्रोच्यते—यथा मम सुखमिष्टं तथा प्राणिनां सुख-
मनुकूलम् । वाशब्दश्चार्थे । यदि वा यथा च दुःखं मम प्रतिकूलमिष्टं तथा सर्व-
प्राणिनामनिष्टं प्रतिकूलमित्येवं स्वौपम्येन सुखदुःखे चानुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्व-
भूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति । अहिंसक इत्यर्थः । एवमहिंसकः
सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिमतश्चिन्तित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वयोगिना(णा)मेतस्य यथोक्तस्य समदर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःसंपादता-
मालक्ष्य शुश्रूषुस्तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन । एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपमा-
चञ्चलत्वात्प्रमत्तः स्थितिं स्थिरामचलाम् ॥ ३३ ॥

प्रसिद्धमेतत्—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

कृष्णेति कर्षतोर्विलेखनार्थस्य । योगिमक्तजनपापादिदोषकर्षणात्कृष्ण । न केव
लमत्यर्थं चञ्चलं मनः प्रमाथि च प्रमथनशीलम् । प्रमथनाति शरीरमिन्द्रियाणि च
विक्षिपति नरं वशी करोति । किंच बलवन्न केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किंच दृढं
तन्तुमागवत् । तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरुधं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।
यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्तथा दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

×असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र । किं त्वभ्यासेन । अभ्यासो
नाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानप्रत्यया वृत्तिः । वैराग्यं दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्या-
साद्वैतृष्ण्यं तेन वैराग्येण च गृह्यते विक्षेपरूपपकारश्चित्तस्य । एवं तन्मनो गृह्यते
निरुच्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यः पुनरसंयतात्मा तेन—

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतान्तःकरणोऽसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो
दुःखसंप्राप्य इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्मा तेन वश्यात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यां
वश्यत्वमुपपादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि
प्रचरनं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकारेण परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि ।
योगस्य फलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले
चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्याऽऽहार्जुनः—

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

अयतिरिति । अप्रयत्नवान्योगमार्गं श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगादन्त-
काले चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो नष्टस्मृतिरप्राप्य योगसंसिद्धिं योग-
फलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः शिञ्जनाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

कश्चिदुभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टशिञ्जनाभ्रमिव न नश्यति । किञ्चाप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

एतन्मे= संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हसि । अशेषतस्त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्य ऋषिर्वा देवो वा च्छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते । नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

×पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिँल्लोके वा विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः । स योगभ्रष्टे नास्तीति । न हि यस्मात्कल्याणकृच्छु-भकृत्कश्चिद्गुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात तारयिताऽऽत्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते । पितेव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते । गच्छति प्राप्नोति ॥ ४० ॥

किं तस्य भवति, योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा श्वाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामग्निष्टोमादियाजिनां लोकांस्तत्र षोषित्वा वासम-नुभूय श्वाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरांस्तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां गृहे विभूतिमतां गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले मह(भव)ति जायते धीम-ताम् । एतद्धि जन्म दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

यस्माच्च—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्र योगिनां कुष्ठे। सं बुद्धिसंयोगं लभते । पौर्वदेहिकं पूर्वदेहभवं पौर्वदेहिकं बुद्धिसं-
योगं लभते । मते च यत्नं करोति च । ततस्तस्मात्पूर्वकृतास्संस्काराद्भूयो बहुतरं
संसिद्धी संसिद्धिमिमित्तं कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

पूर्वजन्मनिःकृतोऽभ्यासस्तेन पूर्वाभ्यासेन बद्धवता तेनैव हियते हि यस्मात्प्राप्यते
बुद्धिसंयोगं प्रत्यवशोऽपि स योगभ्रष्टः । किंच जिज्ञासुर्योगस्य ज्ञानुमिच्छया
योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तं केवलं कर्मानुष्ठानमति-
वर्तते । योगजिज्ञासाऽपि केवलात्कर्मणो गुरुपरेत्यभिप्रायः । किमुत बुद्ध्या योगनि-
ष्ठाभ्यासं कुर्वन् ॥ ४४ ॥

अतश्च योगित्वं श्रेय इति [प्रतिपादयति]—

प्रचतनाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

प्रचतनादधिकं प्रयत्नमान इत्यर्थः । ततो योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपा-
पेऽनेकेषु जन्मसु किंचिर्किञ्चित्संशुद्धसंस्कारजातमुपचितस्य तेनोपचितेन संस्कारेणा-
नेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः । ततो लब्धसम्पद्दर्शनः संन्यासी याति
परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी । ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं तद्वज्ज्ञानिभ्योऽपि मतो ज्ञानि-
भ्योऽधिक इति । कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्मिभ्यस्तद्वत्तेभ्योऽधिको योगी । तस्माद्योगी
भवार्जुन ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भनेनान्तरात्मना ।

भ्रद्वाचान्मजते योमांस मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-

र्जुनसंवादे ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कथमित्यत्रोच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्धार्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते । तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भूमिर्गन्धतन्मात्रमापो रसतन्मात्रमनलो रूपतन्मात्रं वायुः स्पर्शतन्मात्रं खं शब्द-
तन्मात्रम् । मन इति मनसः कारणमहंकारो बुद्धिर्महान्बुद्धिरित्यहंकारो महानहं-
कारोऽव्यक्तमहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमित्यव्यक्तम् । ननु प्रसिद्धं भूम्यादिशब्दैर्महा-
भूतानां ग्रहणं युक्तम् । मनःशब्देनापीन्द्रियस्य । बुद्धयहंकारशब्दाभ्यामध्यवसायवृत्ते-
रभिमानवृत्तेश्च ग्रहणम् । नैवमुपपद्यते । प्रकृतिरिति च वक्ष्यमाणत्वात् । इतीयं मे
ममेश्वरस्य शक्तिभूतविद्यात्मिका भिन्ना विभक्ता प्रकृतिः कारणमष्टप्रकारम् ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो यदेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अपराऽनिकृष्टाऽशुद्धा बन्धात्मिकेत्यर्थः । इयं यथोक्ता । इतोऽस्या अन्या-
न्तरामान्तरभूतां मे ममेश्वरस्य परां प्रकृष्टां जीवभूतामात्मभूतां महाबाहो यदेदं
धार्यतेऽन्तःप्रविष्टया जगत् ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

एषा परापरत्वेन विभक्ता प्रकृतिर्योनिः कारणं येषां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वा-
णीत्युपधारयावगच्छ । अतः परं(रं)प्रकृतिरूपेण स्थितोऽहं विश्वस्य जगतः प्रभव
उत्पत्तिस्थानं प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

मत्तः परमेश्वरात्पर[तर]मन्यत्किञ्चिन्नास्ति । धनंजय मयि सर्वाधारे सर्वमिदं
प्रोतं स्यूतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

रसो माधुर्यमहमप्सु कौन्तेय । प्रभा प्रकाशोऽस्म्यहं भवामि शशिसूर्ययोः ।
प्रणव ओंकारः सर्ववेदेषु । शब्दः ख आकाशे । पौरुषं पुंस्त्वं पुंबुद्धिर्नृषु पुरुषेषु ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

पुण्यो गन्धः सुरभिः पृथिव्यां च । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसौ बहौ । जीवनं
प्राणः सर्वभूतेषु । तपश्च स्वधर्म(र्मश्चा) चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बीजं प्ररोहणसमर्थं मां सर्वभूतानां विद्धि । पार्थ सनातनं चिरंतनम् । बुद्धिर्बुद्धिमता-
मस्मि । तेजः प्रागल्भ्यं तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

कामरागविवर्जितम् । कामश्च रागश्च ताम्यां विवर्जितम् । कामो दृश्यमानेषु तृष्णा,
स्मर्यमाणेषु राग इति विशेषः । धर्माविरुद्धो भूतेषु प्राणिषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वगुणनिर्वृत्ता भावाः प्राणिनो राजसा रजोगुणनिर्वृत्तास्ता-
मसास्तमोगुणनिर्वृत्ताश्चेते मत्त एवेश्वराज्जातास्तान्विद्धि । यद्यप्येवं न त्वहं तेषु
तद्वशोऽहं न भवामि । ते मयि मद्वशा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

त्रिभिर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोमयैर्भावैः प्राणिभिरेभिः सर्वमिदं जगद्धर्तते । मम मा-
यया मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यो गुणेभ्यः परं कारणत्वेन स्थितमव्ययम् ॥ १३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता दैव्यप्राकृता । हि यस्मादेषा गुणमयी
गुणात्मिका मम माया दुस्त्यया दुस्तरा तस्मान्मामेव ये प्रपद्यन्ते शरणं गच्छन्ति
मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

न मां दुष्कृतिनः पापकर्माणो मूढाः प्रपद्यन्ते न शरणं गच्छन्ति नराधमा मायया मदीययाऽपहृतज्ञाना अपहृतं तिरोहितं ज्ञानं येषां तेऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो दुःखी । ज्ञातुमिच्छार्जिज्ञासुः । अर्थार्थी । ज्ञानी, आत्मवित् । भरतर्षभ ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते श्रेयान् । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमतिशयेनाहं, स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

उदारा उत्कृष्टाः सर्वे एवैत आर्तादयः । ज्ञानी त्वात्माऽहमेवेत्यभिप्रायः । आस्थितः संप्राप्तः । स हि ज्ञानी युक्तात्मैकाग्रचित्तो मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

बहूनां जन्मनामन्तेऽवसाने ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति प्रतिपद्यमानः । स च महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

कामैर्बहुविधैरपहृतज्ञानाः प्रपद्यन्त आश्रयन्तेऽन्यदेवता मद्ब्रह्मतिरिक्ताः । तं तं नियमं व्रतमास्थायाऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन नियता वशीकृताः स्वयाऽऽत्मीयया ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

यो यो यां यां तनुं देवताविग्रहं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां निश्चलां श्रद्धां तामेव तद्विषयां विदधामि करोम्यहम् ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याऽऽराधनमीहते ।

लक्ष्मणे च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ॥ २२ ॥

स तथा विहितया श्रद्धया युक्तस्तेह्येवनाविशेषस्याऽऽराधनमीहते करोति । लभते च तत आराधनात्कामानीप्सितान्मयैव विहितान्हितान्मयैव दत्ताननुकूलान् ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अन्तवत्त्वन्तो विनाशो विद्यते यस्य तदन्तवत्फलं तु तेषां देवतान्तरपूजकानामल्पमेधसामल्पबुद्धीनाम् । देवानभिमतान्देवान्यजन्तीति देवयजो यान्ति गच्छति । मयि भक्ता मद्भक्ता यान्ति मामपि । तस्मादनन्त(न्तं) पूजाफलम् ॥ २३ ॥

किंनिमित्तं भगवन्तं विहाय देवतान्तरं यजन्तीत्यर्जुनवचनमाशङ्क्याऽऽह—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अव्यक्तमविद्यमानव्यक्तिमावमिमं संसारिपुरुषवदा(द्वय)[क्तिमा]पन्नं प्राप्तं मन्यन्ते जानन्ति मामबुद्ध्योऽविवेकिनो लौकिका जनाः । मम परं प्रकृष्टं परमात्मभावमजानन्तोऽचिन्तयन्तोऽव्ययमविनाशिनमनुत्तमं निरुत्तमम् । तं (अतो) मां विहाय देवतान्तरं पूजयन्ति ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । गुणैर्योग एव माया, योगमायासमावृतो मूढोऽयमविवेकी लोको नाभिजानाति मामजमव्ययमुत्पत्तिविनाशरहितम् ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

वेद जानाम्यहं समतीतान्यतिक्रान्तानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि भावीनि च भूतानि पदार्थान्मां तु वेद विजानाति न कश्चन न कोऽपीति ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन प्रकाशितेन द्वंद्वमोहेन सुखं मे स्याद्दुःखं मे मा भूदित्येवमर्थरूपेण द्वंद्वमोहेन सर्वाणि भूतानि संमोहं भ्रमं सर्गे सृष्टौ यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं दुष्कृतं जनानां पुण्यकर्मणां ते पुण्यकर्माणो द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता द्वंद्वभ्रमरहिता भजन्ते सेवन्ते मां दृढव्रता दृढपंकल्पाः ॥ २८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति प्रसतन्ते ये ते ब्रह्म तद्विदुर्विजानन्ति कृत्स्न
मध्यात्ममध्यात्मभूतं प्रत्यगात्मभूतं कर्म चाखिलं समस्तम् ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-

र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवैः सहितं साधियज्ञं यज्ञसहितं च ये विदुर्विजानन्ति
प्रयाणकाले मरणकाले चापि मां ते विदुर्विजानन्ति युक्तचेतस इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—३१०) ।

(अथाष्टमोऽध्यायः) ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपक्षिप्तान्यतस्तत्प्र
श्नार्थमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

किं तद्ब्रह्मेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

एषां प्रश्नानां निर्णयार्थं भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं परमात्मरूपं तद्ब्रह्मेत्युच्यते । “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-
सने गार्गी” इत्येषा श्रुतिः । तस्यैवास्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावोऽध्यात्ममु-
च्यते । आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तमध्यात्मशब्देनोच्यते इत्यर्थः ।
भूतानां प्राणिनां भावो भूतभावस्तस्योद्भवमुत्पत्तिं करोतीति भूतभावोद्भवकरः । विसर्गो
यागो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् । स यागः कर्मसंज्ञितस्तस्य भूतभावोद्भवकर-
त्वम् “अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते” इत्यादिस्मृतयः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । तदेव दर्शयति—क्षरो भावः । क्षरति
विनश्यतीति क्षरो भावो वस्तु । विनाशि वास्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरी-
शयनाद्वाऽऽदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानुग्राहकः । स एवंभूतः पुरुषोऽ-
धिदैवतमित्युच्यते । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानी देवता विष्ण्वारूपा । “यज्ञो वै
विष्णुः” इति श्रुतेः । अत्र देहे कर्ममये शरीरे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्तकाले मरणकाले च मामेव विष्ण्वारूपं स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं
यः प्रयाति म्रियते स मद्भावं विष्णुभावं वैष्णवं पदं यातीत्यत्र संशयो नास्ति ॥ ५ ॥

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावाभावितः ॥ ६ ॥

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं पदार्थं तेन भावेन भावितः ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मद्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेष्विति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेनेति । अभ्यस्यत इत्यभ्यासः । अभ्यासश्चासौ योगश्चेत्य-
भ्यासयोगस्तेन युक्तेनाभ्यासयोगयुक्तेन परमं श्रेष्ठतमं दिव्यमप्राकृतं पार्थानुचिन्तय-
न्याति तं नान्यगतिमित्यर्थः ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कवि क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं पुरातनमनुशासितारं सर्वपाणिनां स्वधर्मस्थितिनि-
मित्तमणोरणीयांसं सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमचिन्त्यं
रूपं यस्य तमादित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः परस्तात्परतो वर्तमानम् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-

क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन । चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव योगस्य
बलं योगबलं तेन भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य व्यवस्थाप्य सम्यग्यथाशास्त्रं स तं परं ब्रह्म
पुरुषमात्मानं दिव्यमुपैति ॥ १० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरम् । “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी” इति श्रुतेः ।
वेदविदो वदन्ति विशन्ति प्रविशन्ति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिव्रतं चरन्त्यनुतिष्ठन्ति । संग्रहेण
संक्षेपेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्दय च ।

मूर्ध्न्याधायऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

सर्वद्वाराणि नव द्वाराणि संयम्य सम्यग्ब्रह्मीकृत्य हृदि हृत्पुण्डरीके मूर्ध्न्याधायऽऽ-
त्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां योगाभ्यासं धारयितुं तत्रैव धारयेत् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

ओमित्येकाक्षरं प्रधानाक्षरमित्यर्थः । ब्रह्म ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मव्युच्चारयन्मामनु-
स्मरन्प्रयाति प्रतक्ष्य (क्रिय)ते त्यजन्देहं परमां गतिं याति ॥ १३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अनन्यचेता यो मां स्मरति नित्यशः । सुलभः सुखेन लभ्यः । नित्ययुक्तस्य नित्यं
युक्तो नित्ययुक्तस्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमश्नात्तम् ।

नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

संसिद्धिं परमां मोक्षम् ॥ १५ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तं युगसहस्रप्रमाणं ब्रह्मणो यदहस्तद्युगसहस्रप्रमाणं विदुः । ब्रह्मणो रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहोरात्रविदो जना ज्ञानिन एव विदुः ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद्दृश्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अव्यक्तात्प्रकृतेर्व्यक्तयो महदाद्याः प्रभवन्ति—अहनि अहि संजायन्ते । रात्र्यागमे रात्रौ प्रलीयन्ते लयं गच्छन्ति तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके प्रकृतौ ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहराममे ॥ १९ ॥

भूतग्रामो भूतसमूहः । भूत्वा भूत्वा प्रलीयत उत्पद्योत्पद्य विनश्यति । अवशः परवशः प्रभवत्युत्पद्यते । अहरागमोऽह्न आगमः ॥ १९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

पर उत्कृष्टः । तस्माद्भूतग्रामात् । भावः पदार्थः । व्यक्तो नित्यसिद्धः । अव्यक्तात्प्रकृतेः । सनातनो नित्यः । यो भावः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अव्यक्तः प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरः । अक्षर इत्युक्तस्तमव्यक्तमाहुः । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते संसारमवतरन्ति । तत्परमं धाम मम ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

यस्यान्तःस्थानि मूतानि, अन्तस्तिष्ठन्तीत्यन्तःस्थानि । येनाव्यक्तेनेदं सर्वं ततं व्याप्तम् ॥ २२ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमपुनरागमनमावृत्तिं पुनरागमनं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

अग्निज्योतिरहर्दिवा शुक्लः पूर्वपक्षः । षण्मासा उत्तरायणारूयाः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाताः शरीरं त्यक्त्वा गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्माणम् । ब्रह्मविदो हिरण्यगर्भोपासकाः । अग्निज्योतिर्ब्रह्मलोकामिमुखस्याऽऽतिवाहकदेवतोच्यते, अहरित्यहरभिमानीनी देवता । असावातिवाहिक्यग्नेः परमतिवहति । शुक्लास्त्राभिमानीनी देवता साऽहः(हः) परमतिवहति । उत्तरायणाभिमानीनी देवता सा शुक्लपक्षात्परमतिवहति । उत्तरायणमेव योगिनं ब्रह्म प्रापयति ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिरतथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूमो रात्रिश्चन्द्रलोकाभिमुखस्य कर्मिणः स्वर्गं प्रापयति साऽऽतिवाहिकी देवतोच्यते । धूमो धूमाभिमानीनी देवता । रात्री रात्र्याभिमानीनी देवता । साऽप्यातिवाहिकी धूमात्परमतिवहति । तथा कृष्णपक्षाभिमानीनी देवता रात्रेः परमतिवहति । षण्मासा दक्षिणायनमातिवाहिकी देवता कृष्णपक्षात्परमतिवहति । गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः । तत्र प्रयाताः कृष्णकर्माणः चन्द्रमस इदं चान्द्रमसं ज्योतिः कर्मणा योगी प्राप्य निवर्तते । पुनः शरीरान्तरं मनुष्यलोके गृह्णातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ज्ञेते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे गती मार्गौ । ज्ञानप्रकाशयुक्तस्य योगिनः शुक्लपक्षो गतिः । ज्ञानप्रकाशरहितस्य कर्मिणः कृष्णपक्षो गतिः । जगत इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । शाश्वते नित्ये प्रवाहनित्यत्वात् । एकया यात्यनावृत्तिमपुरावृत्तिं ब्रह्मलोकस्थितिमन्ययाऽऽवर्तते पुनरागच्छति मनुष्यलोके । तत्र प्रयाता गच्छन्ति [ब्रह्मेत्यत्र] परमेव कथं न गृह्यते, तत्र परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयाणनिषेधात् । “अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव

समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” इति श्रुतेः । “ तद्वै तत्पश्यन्नुषिर्वाग्देवः प्रति-
पेदे, अहं मनुरभवत् सूर्यश्च ” इति ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्नयोगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

नैते सृती मार्गो जानन्नवगच्छन्न्योग्युपासकः कश्चन कोऽपि मुह्यति क्रमादर्चिरादि-
मार्गेण ब्रह्मलोकमुत्त धूमादिमार्गेण पितृलोकमि(मे)ति ॥ २७ ॥

शृणु योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-

नसंवादे तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वेदेषु सम्यग्धीतेषु यज्ञेषु यथावदनुष्ठितेषु तपःसु चान्द्रायणादिषु तपेषु दानेषु च
यत्पुण्याख्यं फलमुपदिष्टमत्येत्यतिवर्तते तत्सर्वमिदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्त-
मर्थजानं योगी परं प्रकृष्टं स्थानमुपैति प्राप्नोति चाऽऽद्यमादौ भवं परं ब्रह्मे-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु पैंशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानेऽ-

ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—३३८) ।

(अथ नवमोऽध्यायः) ।

सप्तप्रश्ननिर्णयानन्तरमर्जुनायं तं(सं)प्रत्यष्टमैमप्यर्थमुपदेष्टुं भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

इदं वक्ष्यमाणं तव गुह्यतमं रहस्यतमं प्रवक्ष्यामि । अनसूयवे । गुणेषु दोषाविक्र-
रणमसूया । ज्ञानमवबोधं विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुमुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

विद्वानां राजा राजविद्येयं ब्रह्मविद्या । राजगुह्यं विवस्वदादिभी राजभी रक्षितत्वात् ।
पवित्रं पावनं प्रत्यक्षावगमं स्वानुभवं धर्म्यं धर्मादनपेतं सुमुखं कर्तुं सुखेनानुष्ठेयमव्य-
यमविनाशि ॥ २ ॥

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अश्रद्धधानाः श्रद्धारहिताः पुरुषा धर्मस्यास्य ज्ञानलक्षणस्यानुष्ठानेऽश्रद्धधाना इति
संबन्धः । अप्राप्य मां परमात्मानं निवर्तन्ते प्रत्यागच्छन्ति । मृत्युयुक्तसंसार एव वर्त्म
तत्र मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

मया ततं व्याप्तमिदं सर्वं जगत् । अव्यक्ता मूर्तिर्यस्य सोऽव्यक्तमूर्तिस्तेन मयेश्व-
रेणेन्द्रियागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः । न चाहं तेषु भू-
तेषु व्यवस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि । मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि । न चेमानि भूतानि
मत्स्थानि । “असङ्को न हि सज्जते ” इति श्रुतेः । पश्याऽऽलोकय मे योगमैश्वरमी-
श्वरसंबन्धिनम् । भूतानि विमर्तीति भूतभृत् । न च भूतस्थो न च भूतेषु [तिष्ठति] ।
ममेश्वरस्याऽऽत्मा भूतभावनो भूतान्युत्पादयतीति भूतभावनः ॥ ५ ॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथाऽऽयं दृष्टान्त आकाशस्थितोऽचलो नित्यं सर्वकालं वायुः सर्वत्रगो महान्महा-
पारिमाणः सर्वभूताधारत्वेन तथा तद्वत्सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि मयि स्थितानीत्युपधा-
रयावगच्छ ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कोन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय मामिकां प्रकृतिं प्रसवधर्मिणीं यान्ति गच्छन्ति । तत्र लीयन्त
इत्यर्थः । कल्पक्षये कल्प्यते सृज्यते इति कल्पो महादादिप्रपञ्चस्तस्य क्षयो महाप्रल-
यस्तत्र । पुनस्तानि भूतानि कल्पान्तरादौ विसृजामि ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्याऽऽश्रित्य विसृजामि पुनः पुनर्भूयो भूयः । अवशं परवशं
प्रकृतेर्वशात्प्राधान्यात् ॥ ८ ॥

किंचान्यत्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति । नेति प्रकृतेन संबन्धः । धनंजय । जगदुत्प-
त्तिस्थापनसंहारकर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्यत्राऽऽह—उदासीन
उपेक्षकस्तद्वादासीनमपक्षपातेनाऽऽसीनमसक्तं फलसङ्गरहितं तेषु सृष्टिस्थितिसंहारेषु
कर्मसु । अतोऽवगम्यते फलासङ्गरहितं कर्माणि न निबध्नन्तीति ॥ ९ ॥

आत्मन उदासीनत्वं दर्शयितुमाह—

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सुयते सचराचरम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

मयाऽध्यक्षेण साक्षिणा प्रकृतिः सुयते सचराचरं स्थावरजङ्गमभूतसहितम् ।
हेतुना निमित्तमात्रेणानेनेश्वरेण जगद्विपरिवर्तते संत्यज्यते (संप्रवर्तते?) संहियते
वेत्यर्थः ॥ १० ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अवजानन्ति मां मूढा अज्ञा मानुषीं मनुष्योचितां तनुं शरीरमाश्रितमधिष्ठितं परं
प्रकृतं भावमनुभावमजानन्तोऽनवगच्छन्तो ममेश्वरस्य भूतमहेश्वरं भूतानि प्राणिनस्तेषां
महान्तमेश्वरम् ॥ ११ ॥

कथंभूतास्तेऽजानन्त इत्यत्राऽऽह—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः ॥ १२ ॥

मोघा आशा येषां ते मोघाशा मोघप्रार्थना मृगतृष्णाजलपिपासा(सु)वत् । मोघानि

कर्माणि येषां ते मोघकर्माणो मृगतृष्णोदकपानार्थगन्तृवत् । मोघं ज्ञानं येषां ते मोघ-
ज्ञाना मृगतृष्णाजलज्ञातृवत् । विचेतसो विगतविवेकाः । रक्षसामियं राक्षसी प्रकृ-
तिस्तामसी । असुराणामियमासुरी प्रकृती राजसी । राक्षसीमासुरी चैव प्रकृतिं
मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

महात्मानोऽक्षुद्रान्तःकरणा मामीश्वरं पार्थ । देवानामियं दैवी सात्त्विकी तामा-
श्रिता भजन्ति सेवन्ते । अनन्यमनसः । न विद्यत ईश्वरादन्यत्र मनो येषां तेऽनन्य-
मनसो ज्ञात्वाऽवगत्य भूतादिं मां सकलभूतान्तःकरणमव्ययं विनाशरहितम् ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

सततं सर्वकालं कीर्तयन्तो भाषमाणा यतन्तो यतमाना दृढव्रता दृढं व्रतं येषां ते
दृढव्रता नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो मामीश्वरं भक्त्या प्रीत्या नित्ययुक्ता उपासते
सेवन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेवेश्वराविषयं यज्ञस्तेन यज्ञेन च । अन्येऽपरे जन्तवो यजन्तः
पूजयन्तो मामीश्वरमुपासते सेवन्ते । एकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति । पृथक्त्वेनेन्द्रमित्रव-
रुणादित्यादिरूपेण । बहुधा बहुप्रकारैर्व्यवास्थितम् । तथा विश्वरूपेण विश्वतोमुखं तथा
विश्वरूपधरं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

कथमेकस्यैव भगवतो बहुविधत्ववचनमित्याशङ्क्याऽऽत्मनो बहुविधत्वं दर्शयि-
तुमाह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अहं क्रतुः सोमयागप्रभेदोऽग्निष्टोमादिः । अहं यज्ञोऽहरहः क्रियमाणो देवयज्ञा-
दिः । अहं स्वधा पितृपूजात्मको यज्ञः स्वधेत्युच्यते पितृयज्ञादिः । अहमौषधं यद्रुचा-
ध्यादिनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते तदौषधं हरीतक्यादि । मन्त्रोऽहं येन देवेभ्यो हविर्दीयते
यजुरादिः स मन्त्रः । अहमेवाऽऽज्यं घृतम् । अहमग्निः, यत्र हविर्हूयते स आह-
वनीयादिः । अहं हुतं होमस्तदप्यहम् ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पिता जनकोऽहमस्य जगतः । माता चाहं धाता दाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यः ।
पितामहः पितुः पिता । वेद्यं वेदितव्यम् । पवित्रं पावनम् । ओँकारः । ओमिति
ब्रह्मेति श्रुतेः । ऋङ्मन्त्रविशेषः । साम मन्त्रविशेषः । एवं यजुर्मन्त्रविशेषः ॥१७॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

गतिः कर्मफलम् । भर्ता पोष्टा । प्रभुः स्वामी । साक्षी प्राणिनां शुभाशुभस्य
कर्मणः । निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति । शरणं प्राणिनामार्तिहरम् । सुहृत्पत्युपका-
रानपेक्ष उपकारी । किंच प्रभव उत्पत्तिस्थानं जगतः । प्रलयो यस्मिन्प्रलीयते सोऽ-
हम् । जगत्तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमहम् । निधानं जगतो यत्कालान्तरोपभोगाय
निधीयते तदहमिति । बीजं जगतः प्ररोहणसमर्थमव्ययं बीजमिति संबन्धः ॥१८॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

तपाम्यादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरष्टौ मासान्वर्षं निगृह्णामि । पुनश्च कैश्चिद्र-
श्मिभिश्चतुरो मासानुत्सृजाम्यहम् । अमृतमेवाहं देवानाम् । मृत्युश्च मर्त्यानाम् ।
यस्य यत्संबन्धितया विद्यमानं तत्स(त्त)द्विपरीतमसन्न पुनरत्यन्तमेवासत्कार्यकारणे
सदसती ॥ १९ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां सर्वेश्वरं सोमपाः सोमयाजिनः पूतपापाः क्षालित-
कल्मषा यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वाऽऽराध्य स्वर्गतिं स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्त आशासते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यानप्राकृतान्देवभोगान् ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते स्वर्गिणो विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं यथोक्तेन

प्रकारेण त्रयीधर्ममृगयजुःसामवेदोक्तधर्ममनुप्रपन्ना आश्रिता गतागतं गमनागमनं विष-
यान्कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

न विद्यते मत्त ईश्वरादन्य उपास्यो येषां तेऽनन्याश्चिन्तयन्तो ये नराः पर्युपासते
तेषां मयीश्वरे नित्याभियुक्तानां योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमं वहामि विभर्म्यहम् ॥२२॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

ये पुरुषा अन्यदेवताभक्ता अन्यस्यां देवतायां भक्ता यजन्ते तेऽपि मां परमेश्वर-
मेव पूजयन्ति । आविधिपूर्वकमज्ञानपूर्वकामिति ॥ २३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

अहं वासुदेवः सर्वेषां यज्ञानां भोक्ता च प्रभुः स्वाम्येव च । न तु मामभिजानन्ति
तत्त्वेन परमार्थतः । अतः कारणाच्च्यवन्ति च्यवन्ते फलाद्भ्रश्यन्ति ते यज्विनः॥२४॥

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रता देवान्यान्तीति प्रकृतेन संबन्धः । पितृनाग्निष्वात्तादिबर्हि-
षदादीन् । पितृव्रताः पितृषु व्रतं यज्ञो येषां ते पितृव्रताः । भूतानि मद्रकालीप्रभृतीनि
यान्ति । भूतेष्विज्या येषां ते भूतेज्याः । मद्याजिनो मां परमेश्वरं यष्टुं शीलं येषां ते
मद्याजिनः । तेऽपि मां यान्तीति संबन्धः ॥ २५ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

भक्त्या प्रयच्छति ददाति तदहं भक्त्या दत्तमश्नामि भुञ्जे । प्रयतात्मनः प्रयतः शुद्ध
आत्मा यस्य तस्य प्रयतात्मनो भक्तस्य संबन्धि पत्रादि द्रव्यं मम प्रीतये भव-
तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यत्करोषि यल्लौकिकं वैदिकं वा कर्म करोषि यदश्नास्योदनादि भुङ्क्ते यदाज्यादि
जुहोषि देवतार्थं यद्विरण्यादिकं ददासि यत्कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपश्चरसि तत्सर्वं
कौन्तेय कुरुष्व मदर्पणं मदाराधनम् ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

एवं मदर्पणानुष्ठाने सति शुभाशुभफलेः पुण्यपापफलैर्मोक्षयसे मुक्तौ मविष्यसि कर्माण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यास एव योगस्तेन युक्तात्मा त्यक्तफलासङ्ग इत्यर्थः । कर्मबन्धनैर्विमुक्तो मां नित्यमुक्तं वासुदेवमुपैष्यसि प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

समस्तुस्यचित्तोऽहं वासुदेवः सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु मम द्वेष्यो नास्तीति प्रकृतेन संबन्धः । न प्रियः प्रियोऽपि नास्तीति । ये तु मां भजन्ति सेवन्ते मामीश्वरं भक्त्या प्रीत्या मयीश्वरे ते निवसन्ति । अहमपि तेषु वसामि ॥ २९ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरैव स मन्तव्यः सम्यग्भ्यवसितो हि सः । ३० ॥

सुदुराचारोऽपि मामीश्वरं भजते चेदन्यं न भजतीत्यनन्यभाक्साधुरैव धार्मिक एव स मन्तव्यो बोद्धव्यः । हि यस्मादर्धे । सम्यक्शोपनं व्यवसितो निश्चितस्तस्माद्धार्मिक एव स मन्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा श्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

क्षिप्रं क्षिप्रं भवति जायते । धर्मात्मा धर्मस्वरूपः । शश्वन्नित्यां शान्तिं मोक्षलक्षणां निगच्छति प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

[मां] हि यस्मात्पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापिष्ठजन्मानः । स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च तेऽपि यान्ति परां गतिं मोक्षम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनिर्त्ययसुखं लोकमिदं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं पुनर्वक्तव्यं ब्राह्मणाः पुण्या धर्मात्मानो भक्ता ईश्वरं प्रपन्नाः राजर्षयः परां गतिं यान्तीत्यत्र किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । तस्मादनिर्त्ययसुखं सुखरहितं लोकं पुनर्वक्तव्यं न भिन्नमानुषं प्राप्यतद्विगम्य भजस्व सेवस्व मामीश्वरम् ॥ ३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-

र्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मन्मना मयि मनो यस्य स मन्मना भव जायस्व । मयि भक्तिर्यस्य स मद्भक्तः ।
मां यष्टुं शीलं यस्येति स मद्याजी भवेति संबन्धः । मामीश्वरं नमस्कुरु वन्दस्व ।
एवं मन्मना भूत्वा मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि । युक्त्वा समाधाय । एवमुक्तेन प्रकारेणाऽऽ-
त्मानम् । मत्परायणः । अहमेव वासुदेवः परमयनमाश्रयो यस्य स मत्परायणः ।
एवमात्मानं युक्त्वा मत्परायणश्च भूत्वा मामेवैष्यसीति संबन्धः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु विराचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीतासु ब्रह्मविद्यायां

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—३७२) ।

(अथ दशमोऽध्यायः) ।

एवमर्जुनाय विज्ञानसहितं ज्ञानं साक्षान्मोक्षसाधनमुपदिश्येदानीं येषु भावेषु चिन्त-
नीयो भगवांस्ते भावा भगवत्तत्त्वं च प्रागुक्तमपि दुर्विज्ञानत्वात्पुनर्वक्तव्यमिति कृत्वा
भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

भूय एव भूयोऽपि महाबाहो शृण्वारुण्य । मे मम परमं श्रेष्ठं वचनम् । यद्वचस्ते
तुभ्यं प्रीयमाणाय तर्प्यमाणाय वक्ष्याम्यभिधास्यामि । हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वश्वः ॥ २ ॥

न मे विदुर्विजानन्ति सुरगणाः प्रभवमुत्पत्तिं न महर्षयः । ममोत्पत्तिं सुरगणा

महर्षयश्च न जानन्तीत्यर्थः । अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वेषाम् । यस्माद्देवानां सर्वेषां महर्षीणां चाहमादिः कारणं तस्माद्देवा महर्षयश्च ममोत्पत्तिं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

यो मां परमेश्वरं जन्मरहितं च वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरमसंमूढः संमोहरहितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

बुद्धिः सूक्ष्मावबोधसामर्थ्यम् । ज्ञानं पदार्थावबोधः । असंमोह उपस्थितप्रतिपत्ति-सामर्थ्यम् । क्षमाऽऽकृष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता । सत्यं यथादृष्टश्रुतार्थप्रति-पादनम् । दमः कर्मेन्द्रियोपरतिः । शमोऽन्तःकरणोपरतिः । सुखमाह्लादः । दुःखं तापः । भव उद्भवः । अभावस्तद्विपर्ययः । भयं त्रासः । अभयं तद्विपर्ययः ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः संतोषः । तप इन्द्रियनि-ग्रहपूर्वकः कायक्लेशः । दानं यथाशक्ति संविभागः । यशो धर्मेनिमित्ता कीर्तिः । अय-शोऽधर्मेनिमित्ताऽकीर्तिः । भवन्ति जायन्ते । भावाः पदार्थाः । भूतानां प्राणिनाम् । मत्तः परमेश्वरात् । एवावधारणे । नान्येषु इत्यभिप्रायः । पृथग्विधाः पृथक्प्र-काराः ॥ ५ ॥

किंच—

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

महर्षयो भृग्वादयः । पूर्वे पूर्वकालसंबन्धिनः । चत्वारो मनवः सावर्णिकादयः । मत्तः सद्भावो येषां ते मद्भावा मच्छक्त्यात्मानः । मनसि भवा मानसाः । येषां महर्षीणां मनूनां च सृष्टिजा लोक इमाः प्रजाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः ॥ ६ ॥

एतां विभूर्तिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतां विभूर्तिं विस्तारं योगं च विभूतिहेतुभूतं मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतो यथावत्सोऽ-विकम्पेन योगेन समाधिना युज्यते ॥ ७ ॥

मदं सर्वेषु प्रभवो मत्तः सर्वे भवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

प्रभव उत्पत्तिकारणम् । मत्तः परमेश्वरात्सर्वे क्रियाकारकफलरूपं जगत्प्रवर्तते इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवयवतपरमार्थतत्त्वार्थाः । भावस्तत्त्वार्थाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इत्थम्—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यान्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता मद्गतचित्ता मद्गतप्राणा मायि व्यवस्थितप्राणा मद्गतज्ञानिना बोधयन्तोऽन्योन्यं कथयन्तो मामीश्वरं निरातिशयज्ञानबलवीर्यसंपन्नं रमन्ति च प्रियसंगमेनेव ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

इदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां प्रीतिपूर्वकं स्नेहपूर्वकं भजताम् । बुद्धियोगं तं येन बुद्धियोगेन मामीश्वरमुपयान्ति ॥ १० ॥

तेषामेवानुक्तस्यार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन आस्वता ॥ ११ ॥

अज्ञानजमविवेकजं तमो मिथ्याप्रत्ययरूपमात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन ज्ञानमेव क्षीणे ज्ञानदीपस्तेन आस्वता [नाशयामि] ॥ ११ ॥

भक्तानामन्तःकरणस्थो आस्वता ज्ञानदीपेन विवेकमिथ्याप्रत्ययरूपं तमो नाशयामीति मगद्वचनं श्रुत्वा महान्तमनुग्रहमात्मनि मन्यमानोऽन्यमप्यभिमतमर्थं समवक्ष्यतीति मत्वा प्रष्टुकामोऽर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं श्चाश्रितं दिव्यमादिदेवमजं विश्वम् ॥ १२ ॥

परं ब्रह्म भवान् । परं धाम परमं तेजो भवान् । परमं पवित्रं पावनं भवान् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामप्ययः सर्वे देवर्षिर्नारदस्त्वया ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

स्वयं चैवाऽऽत्मानं ते(?) ॥ १३ ॥

सर्वमेतद्वत् मन्थे यन्मां वदसि केनच ।

न हि ते भगवन्कथं किं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

वचनात्तत्त्ववचनोद्यथोक्तं सर्वमृतं सत्यं मन्ये । व्यक्तिमुत्पत्तिम् ॥ १४ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनैव । भूतानि भाषयतीति भूतभावनस्तस्य संबोधनम् ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यश्लेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

आत्मविभूतयो दिव्या अप्राकृतास्तस्मात्स्वयमेव वक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

कथं विद्यां विजानीयाम् । भावेषु पदार्थेषु ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं विस्तरम् । अमृतं [शृण्वतः] ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

हन्तेति । हन्त ते प्राधान्यतः प्राधान्यात् ॥ १९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयः स्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

गुडाः पिण्डीकृताः केशा यस्य स गुडाकेशः । सर्वाणि भूतान्याशयो यस्य स सर्वभूताशयः ॥ २० ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

द्वादशादित्यानां मध्ये विष्णुरहम् । तेजसां मध्ये रविरहम् । मरुतां देवानां मध्ये मरीचिरहम् । नक्षत्राणां मध्येऽहं शशी । ननु नक्षत्राणां मध्ये शशिनो निर्धारणं नोपपद्यते । कस्मात्, अनक्षत्ररूपत्वात् । नैतदेवम् । शशी च नक्षत्रमेव । कथम् । इह

पुण्यतः फलभोगार्थममुं लोकं नक्षत्रं ते (नक्षन्ति) गच्छन्तीति नक्षत्रम् । तथा हि
श्रुतिः—“यो वा इह यजमानोऽमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्” इति ॥२१॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि । भूतानां कार्यकारणसंघानां संबन्धिनी चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । वित्तेशो वैश्रवणः । वसूनां मध्ये पाव-
कोऽस्मि ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां बृहस्पतिं सुरगुरुम् । २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां मध्य एकमक्षरं प्रणवोऽस्मि ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

प्रजनः प्रजनयिता ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

यादसां जलौकसाम् । संयमतां संयमनं कुर्वताम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

कलयतां विच्छेत्तृणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः अस्त्रभृतामहम् ।

क्षपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

पवतां गच्छताम् । रामो दाशरथिरहम् । ज्ञषा हिंस्रजलचराः ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं च सृष्टिस्थितिसंहाराः । प्रवदतां संबन्धी
वादोऽहम् । प्रमाणतर्कसाधनोपाद्यभसिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवत्वोपपन्नपक्षप्रतिपक्षप-
रिग्रहो वादः ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

समासे भवः सामासिको द्वंद्वः । धाता कर्मफलभावनाई ईश्वरः । विश्वतोमुखो
विश्वरूपः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

पर एवेश्वरः सर्वहरो मृत्युरुच्यते । प्रलये सर्वहरणात् । भविष्यतामुद्बुभुषतामुद्भ-
वोऽभ्युदयोऽहम् । स्वरूपेण कथनं कीर्तिः । श्रीर्लक्ष्मीः । वाक्सरस्वती । स्मृतिः
स्मरणशक्तिः । मेधा धारणाशक्तिः । धृतिर्धैर्यम् । क्षुत्पिपासादिसहनं क्षमा ।

अक्रुष्टोऽभिहतो वाऽपि नाऽऽक्रोनेशैव ताडयेत् ।

अदुष्टो वाङ्मनःकायैः सा क्षमा परिकीर्तिता ॥

एता उत्तमाः स्त्रियोऽहं, यासामाभासमाप्रसंबन्धेन लोकः कृतार्थमात्मानं
मन्यते ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

बृहत्साम नाम साम्नां प्रधानं साम । गायत्री छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्युगहम् ।
कुसुमाकरो वसन्तर्तुः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

छलयतां छद्मगतीनां द्यूतमस्मि । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायोऽ-
स्मि । सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहमस्मि । ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुग्रना कविः ॥ ३७ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि । मुनीनां मननशीलानां सकल्पदार्थतत्त्वज्ञानिनां, कवीनां
क्रान्तदर्शिनाम् ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

दमयित्वा संवर्धी दण्डोऽस्मि, अदान्तानां दमनकारणम् । जिगीषतां जिगीषूणां नीतिरस्मि । नीतिः षड्गुण्यम् । गुह्यानां गोप्यानां गुप्तिहेतुमौनमस्मि ॥ ३८ ॥

यश्चापि सर्षभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

बीजं प्ररोहकारणम् । न तदिति संक्षेपमाह । मया विना यत्स्याच्चराचरं चरमचरं वा न तदस्ति ॥ ३९ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूषेशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरौ मया ॥ ४० ॥

॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोशसंभवम् ॥ ४१ ॥

तेजसोऽशस्तेजोशः । [स] संभवः कारणं यस्य तत्तेजोशसंभवम् ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नपेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-

नसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात्सावशेषेण । अपेशतस्त्वमिदं वृणु । अहमेकेन सूक्ष्मांशेनेदं कृत्स्नं जगद्विष्टम्य व्याप्य स्थित इति मन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—४१४) ।

(अथैकादशोऽध्यायः) ।

एवं भगवन्मुखात्संक्षेपविस्तराभ्यां विभूतिं श्रुत्वा पररूपं द्रष्टुकामोऽर्जुन उवाच—
अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

अध्यात्मसंज्ञितमध्यात्मप्रतिपादकं वचनमप्युपचरेणाध्यात्मसंज्ञितमित्युच्यते ॥ १ ॥

मवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतो विस्तरश्चो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाठ्ययम् ॥ २ ॥

मवाप्ययानुत्पत्तिप्रलयौ ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽद्य त्वमात्मानं परमेश्वरम् ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

ईश्वरस्वेदमेश्वरम् ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमन्ययम् ॥ ४ ॥

योगशब्दात्समाधिवचनादर्शादित्वाद्दृष्टप्रत्ययः । योगो विद्यते केषां ते योगाः ।
योगानामीश्वरो योगिनामीश्वरो योगेश्वरस्तस्य संबोधनम् ॥ ४ ॥

एवमर्जुनेन स्वरूपदर्शनं प्रार्थितं तद्दर्शयितुकामो भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

शतशः शतानि । सहस्रशः सहस्राणि । नानावर्णाकृतीनि नानाविधवर्णसंस्था-
[ना]नि ॥ ५ ॥

प्रभ्याऽऽदित्यान्वसूम्कद्रानश्विनौ परुतस्तद ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽऽश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

इहैकस्मिञ्जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इह मम देहे । गुडाका निद्रा । तस्या ईश्वरः स्वामी गुडाकेशः । जितनिद्र
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमेश्वरम् ॥ ८ ॥

॥ ८ ॥

संजय उवाच—

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास प्रार्थय परमं रूपमेश्वरम् ॥ ९ ॥

एषमुक्त्विति । राजनिति धृतराष्ट्रस्य संबोधनम् । योगो विद्यते येषां ते योगाः ।
महायोगानामीश्वरो हरिः ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् ।
अनेकानि च यान्यद्भुतान्यनेकाद्भुतानां दर्शनमुपलब्धिर्धर्मो रूपे तद्रूपमनेकाद्भुत-
दर्शनम् । दिव्यान्यनेकान्युद्यत्तान्यायुधानि यत्र रूपे तद्दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र देवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदनेकधा प्रविभक्तमेकस्थमपश्यदिति व्यवहितेन
न्वः ॥ १३ ॥

शिरः ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मूर्ध्निश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽर्दि

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिमं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
 हीप्तानलार्कद्युतिमममेयम् ॥ १७ ॥
 त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
 त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
 सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥
 अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
 मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
 पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
 स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥
 द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
 व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
 दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
 लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥
 अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति
 केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
 स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
 स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
 विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
 गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
 वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादित्येति । विश्वे हि विश्वे देवाः । ऊष्मपाः पितरः ॥ २२ ॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
 महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
 बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
 दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

नमःस्पृशं दीप्तमनेरुवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरास्मा

धृतिं न विन्दामि श्मं च विष्णो ॥ २४ ॥

नम इति । व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतान्याननानि यस्यासौ व्यात्ताननः ॥२४॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिधानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद् देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

शर्म सुखम् ॥ २५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्टस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्वथाऽसौ

सहास्मदीयैरपि-योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु

संहृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा त्वामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्त्राण्यभिविड्म्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्रामि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ २० ॥ २८ ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-

ल्लोकान्समग्रान्वदन्निर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोद्भाः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

खेच्छिंसेऽस्मर्त्तमास्वादयसि ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

॥ ३१ ॥

अर्जुनस्य वचनं श्रुत्वा तस्योत्तरं श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

कालोऽस्मीति । लोकानिह मच्छरीरे समाहर्तुं पिण्डीकर्तुं प्रवृत्तः । ऋतेऽपि
[त्वा]त्वामन्तरेणापि न भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥

तस्माच्चमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणं चेति । जहि व्यापादय । मा व्यथिष्ठा मा शङ्किष्ठाः । मयचलत्वे मा कार्षी-
रित्यर्थः । जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

संजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिवेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

वेपमानः कम्पमानः । किरीटचर्जुनः । सगद्गदं भीतभीतः प्रकारम्(?) ॥ ३६ ॥
एवं प्रणामपूर्वकं भगवन्तमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

स्थाने युक्तम् । प्रकीर्त्या प्रकर्षेण कीर्त्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-
न्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

न नमेरन्न नमस्युः । अक्षरं ब्रह्म । सच्चासच्च सदसत्, सदसदात्मकमित्यर्थः ।

ताभ्यां सदसद्भ्यां परं यत्तदपि त्वम् ॥ ३७ ॥

स्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् । वेत्ताऽसि वेदिताऽसि । धाम तेजः । ततं व्याप्तम् ॥ ३८ ॥

वायुर्वमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

प्रजापतिर्दक्षः । पितामहो ब्रह्मा । तस्य पिता प्रपितामहः ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

पुरस्तादग्रतः । पृष्ठतः पश्चात् । सर्वतः पुरस्तात्पार्श्वतः पश्चाच्च । हे सर्व । अनन्तं

वीर्यं यस्य सोऽनन्तवीर्यस्तस्य संबोधनम् । जमितोऽपरिच्छिन्नो विक्रमः पराक्रमो
यस्य सोऽमितविक्रमः । सर्वं व्याप्नोषि ततः सर्वो भवसि ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रसादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

सखेति । प्रसभन् । तथा हे सखेत्यत्र* परलोपो द्रष्टव्यः । तवेदं तवेद(म)
मित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यश्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रभेयम् ॥ ४२ ॥

विहारः क्रीडा । एकोऽसहायो बहुजनप्रत्यक्षं क्षामये प्रसादये ॥ ४२ ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायर्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

तस्मादिति । प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्दण्डवद्भूमौ कायं निपात्य । सोढुम-
पचारान् ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

हृषितो हृष्टरोमा ॥ ४५ ॥

* सखे इतीत्यवस्थायामितिशब्दस्थ इकारः परशब्देन प्राह्यः । तस्य लोपः परलोपः ।

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

यथा पूर्वं दृष्टवानहं तथैव संयुक्तो मव ॥ ४६ ॥

हनुमर्जुनस्य वचनं श्रुत्वा श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

आत्मयोगादात्मस्वरूपेण योगस्तस्मात् ॥ ४७ ॥

न वेदयन्नाध्ययनेनैर्न दाने-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

अध्ययनेरङ्गाध्ययनेः । न च क्रियाभिर्गुरुपरिचर्या[दि]भिः ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ।

व्यपेतभीः भीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

इदं परमपदप्राप्तिकारणम् ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेष्टया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

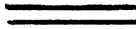
मत्कर्मकृन्मत्परमो भङ्गक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-

नसंवादे विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अहं वासुदेवः परमं प्रधानं यस्य स मत्परमः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु पैशाचमाख्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यान

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—४६९) ।

(अथ द्वादशोऽध्यायः) ।

एवं सुदर्शनं भगवद्रूपं प्रत्यक्षेणोपलभ्य तस्योपास्यत्वं च भगवद्भजनादेव श्रुत्वा
किमेवं साकारं भगवद्रूपमुपास्यमाहोस्विदभ्यक्तं ब्रह्मरूपमुपास्यमिति संशयानस्तन्निर्ण-
यार्यमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

सततयुक्ताः साकारध्याननिष्ठाः । योगवित्तमाः परमात्मवित्तमाः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

मयि भगवति साकारे विश्वरूपे ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्भेन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्ध्यः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

अनिर्देश्यमीदृशं तदिति निर्देशुमयोग्यमव्यक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरप्रतीयमानम् ।

कूटस्थं कूटः पर्वतस्तद्वत्तिष्ठतीति कूटस्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

अव्यक्ता गतिरव्यक्तं ज्ञानम् ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अनन्यो न विद्यतेऽन्यद्यस्मिन्योगे सोऽनन्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलं यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

॥ १२ ॥

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

करुणा यस्यास्ति स करुणः । अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

दुर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

उद्वेग छचित्ता । अमर्षः क्रोधः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अनिकेतोऽगृहः ॥ १९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः । २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भूमिपर्वाणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-

नसंवादे भक्तियोगो द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

धर्मादनपेतं धर्म्यममृतमिवोक्तमिदम् । व्याघ्रादित्वात्समासः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यान-

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(अथ प्रयोदशोऽध्यायः) ।

भूम्याद्यष्टविधा प्रकृतिरित्यपरेश्वरस्य शक्तिरूपा पुरा प्रतिपादिता—भूमिराप इत्यादिना ग्रन्थेन । तथेश्वरस्य स्वरूपभूता जीवभूता च परा प्रकृतिः प्रतिपादिता—अपरेयमितस्त्वन्यामित्यादिना ग्रन्थेन । तत्र तत्प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपमीश्वरस्य स्वरूपावबोधार्थमेव यथावदर्जुनाय वक्ष्यामीति [भगवानुवाच—]

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

सर्वम् (?) ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

॥ २ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

तदिति प्रकृतं क्षेत्रं निर्दिशति । यद्यदात्मकम् । चशब्दः समुच्चये । यादृग्यादृशं स्वकीयैर्धर्मैः । चशब्दः पूर्ववत् । यद्विकारि विकारोऽस्यास्तीति विकारि । येनै विकारि । सह सुपेति योगविभागात्समासः । यथा यत्कार्यमुपपद्यत इति वाक्यशेषः । चशब्दः पूर्ववत् । तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिर्वासिष्ठादीभिः । गाऽद्यादीनि च्छदांसि । तन्मन्त्रैर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकाद्गीतं दर्शितम् । किञ्च ब्रह्मणः प्रतिपादकानि सूत्राणि पदानि । पद्यते गम्यत एभिरिति ॥ ४ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

अहंकारो महाभूतकारणं तत्कारणमव्यक्तमीश्वरशक्तिः । मम माया तुरत्ययेत्युक्तम् । पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वामिवर्तकत्वात् । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च (१) पञ्च

१ क. ख. ग. ह. क्षेत्रज्ञं नि° । २ ख. 'रि स' । ३ क. ग. ह. 'न यो' । ४ घ. 'रि येनेति । ५ घ. यतो । ६ क. ख. घ. ह. पद्यन्ते । ७ क. ख. घ. ह. गम्यन्त ।

चेन्द्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तान्येतानि सांख्याश्चतुर्विधमिति (तिं) तत्त्वा-
न्याचक्षते ॥ ९ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

अयेदानीमात्मगुणा इति यान्चक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञ-
स्वेत्याह भगवान् । संघातः कार्यकरणसंघातात्मकं शरीरम् । चेतना शरीरस्य नित्य-
सिद्धात्मवैतन्यप्रकाशः । धृतिरुत्साहः । एतदिति सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थम् ।
सविकारं विकारसहितम् । विकारा इन्द्रियाणि ॥ ६ ॥

अमानित्वमदम्भिस्वमर्हिसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

मान आत्मश्लाघित्वं तदभावोऽमानित्वम् । दम्पो धर्माविष्करणं तदभावोऽदम्भि-
त्वम् । क्षान्तिः क्षमा । आर्जवमृजुभावः । शुचित्वं शौचं शारीरमलशोधनम् । स्थैर्यं
स्थिरत्वम् । आत्मविनिग्रहः शरीरस्य प्रवृत्तिनियमः ॥ ७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

वैराग्यं शब्दादिविषयेषु । अनहंकारोऽहंकाराभावः । एवं च जन्मादिदोषदर्श-
नम् ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिः सङ्गाभावः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गोऽन्यस्मिन्नहंबुद्धिः । ९ ॥

मायि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

विविक्तदेशसेवित्वं रहस्यदेशसेवित्वम् ॥ १० ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

॥ ११ ॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादि मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

मत्परं मदात्मकम् ॥ १२ ॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियव्यापारानामाभासं(सः) प्रतिमासमात्रं यस्मिंस्तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । असक्तमसंबद्धं सर्वभ्रान्त्याधिष्ठानम् । निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् । गुणभोक्तृ च शब्दादिगुणविकाराणां शब्दादिविषयाणां भोक्तृ च ॥ १४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

बहिः शरीरादन्तश्च शरीरस्य ॥ १५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

अविभक्तमभिन्नमाकाशवत् । भूतभर्तृ स्थितिकाले । ग्रसिष्णु प्रलयकाले । प्रभविष्णु-त्पत्तिकाले ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

तमसोऽज्ञानात्परमसंस्पृष्टम् । ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयमनादि, मत्परं ब्रह्मेत्यादि । ज्ञेयं ज्ञानगम्यं प्राप्यं फलमित्यर्थः । ज्ञानेन गम्यं ज्ञानगम्यं फलम् । तन्नितयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् ॥ १७ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

[मद्भावाय] मम भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

प्रकृतिमव्यक्तं पुरुषं क्षेत्रज्ञम् । विकारान्बुद्धचहंकारतन्मात्रा देहेन्द्रियादींश्च । [गुणान्] सत्त्वादीन्सुखदुःखमोहाकारपरिणतान् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते । यथा- योपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरम्यते—विद्धि प्रकृतिसंभवानिति ॥ १९ ॥

१ क. ह. 'राणां मायाभा' । २ ख. घ. 'मायाभा' । ३ क. ग. घ. ह. यत् । ४ घ. 'काराणात्पुणान्देहे' । ५ क. ख. ग. घ. ह. 'वान् । ते' । ६ ग. 'ति । १९॥ का' ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

तेषां कार्यकारणकर्तृत्वे भोक्तृत्व उपलक्ष्यते ॥ २० ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु । २१ ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि । २१ ॥

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः । २२ ॥

उपद्रष्टा शरीरेन्द्रियेषु स्वविषयाभिव्यापृतेषु तद्विलक्षणस्तस्य कर्मणः समीपस्थ उपद्रष्टा । अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते । भर्ता देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपरस्यार्थेन निमित्तीभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपं तच्चैतन्यात्मकमेवेति भर्ताऽऽत्मेत्युच्यते । भोक्ताऽऽन्युष्णवस्त्रित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाश्चैतन्यग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता इव विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽत्मेत्युच्यते । महानीश्वरो महेश्वरः । परमश्चासावात्मेति परमात्मा । देहेऽस्मिन्नव्यक्तात्परः पुरुषः ॥ २२ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूषोऽभिजायते ॥ २३ ॥

गुणैर्विकारैः ॥ २३ ॥

ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन(ण) चापरे ॥ २४ ॥

चित्तस्याविच्छेदेनैकप्रकारता ध्यानं तेन । सांख्येन साक्षी नित्यो विलक्षण आत्मेति चिन्तनेन । योगेनानेनैव चिन्तनेन । कर्मयोगेने(णे)श्वरार्पितेनानुष्ठीयमानेन कर्मणा ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते यथाश्रुतं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

१ ख. 'तृत्वभो' । २ ख. 'कृत्योपलक्ष्यते' । ३ ग. ॥ २० ॥ २१ ॥ ४ ख. 'षयं प्रति म्या' । ५ क. ख. 'र्यकार' । ६ ख. 'प्रकृतिषु' । ७ क. ख. घ. ङ. 'दीनामर्ष' । ८ क. ख. घ. ङ. 'ये नि' ।

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विचक्ष्यत्स्वादिनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्वात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

न हिनस्ति न व्यापादयति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

प्रकृत्याऽविद्यया । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २९ ॥

पुनरपि सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयते—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदेति । एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितम् । विस्तारं विकासम् ॥ ३० ॥

अनादित्वाग्निगुणत्वात्परमात्माऽव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

शरीरस्थः शरीर उपलभ्यमानः ॥ ३१ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

धूमतुषारादिभिर्नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

॥ ३३ ॥

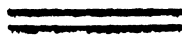
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसं-

वादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भूतप्रकृतिर्माया तस्या मोक्षो भूतप्रकृतिमोक्षस्तम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पैशाचभष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—५२३) ।

(अथ चतुर्दशोऽध्यायः) ।

स्वतन्त्रपरन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणं [णत्वं] न तु सांख्यानमिव (?) गुणेषु
च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तम् । गुणेषु कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं बध्नन्ति
गुणेश्च मोक्षं कथं स्यादित्येतत्प्रतिपादनार्थमुक्तलक्षणं वक्तव्यमित्येतमर्थं च भग-
वानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानपुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परं प्रकृष्टं भूयः पुनरपि ज्ञानानां [मुत्तम]मितो देहबन्धनात् । १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्वा मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

मयेश्वरस्य साधर्म्यं सधर्मताम् । न व्यथन्ति न चलन्ति ॥ २ ॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

मम मत्संबन्धिनी । [योनिः] प्रकृतिः । सर्वकार्यपेक्षया वर्धमानाच्च (नत्वाच्च)
[महत्त्वात्] महद्ब्रह्मेति योनिरिव विशि(शे)ष्यते । गर्भं हिरण्यगर्भस्य बीजं वीर्यं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहं दधामि । क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः ।
संभव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः । ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजरदः पिता ॥ ४ ॥

सर्वयोनिषु देवाद्याः मूर्तयः संस्थानानि विशिष्टानि भूतानि तासां ब्रह्म महद्यो-
निरहं वासुदेवः ॥ ४ ॥

के गुणाः कथं वा बध्नन्तीत्यत्रोच्यते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

सत्त्वमिति । प्रकृतिसंभवा अविद्यासंभवाः । निबध्नन्ति नियच्छन्ति । अव्यय-
मविनाशिनम् ॥ ५ ॥

तत्रैतेषु सत्त्वादिगुणेषु सत्त्वस्य लक्षणमुच्यते—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्रैति । निर्मलत्वात्स्फटिकमणिरिव प्रकाशकम् । अनामयं निरुपद्रवमित्यर्थः ।
सुखसङ्गेन सुखेच्छया ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजो रागात्मकमिच्छात्मकम् । तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः । आसङ्गः प्राप्तविषये मनसः
प्रीतिः । तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णासङ्गकारणम् । कर्मसङ्गेन कर्मपरतया ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

अज्ञानजमज्ञानजातम् । मोहनं मोहकारणमविवेककारणमित्यर्थः । प्रमादालस्य-
निद्राभिर्देहिनं तमो निबध्नाति ॥ ८ ॥

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

कर्मणि क्रियायाम् । ज्ञानमावृत्य ज्ञानमाच्छाद्य । तमः प्रमादे प्राप्ताप्रांतपत्ता ॥९॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

अभिभूयान्यद्भाव्यं (य न्यग्भावयित्वा(१) भवति ॥ १० ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेषु सर्वेन्द्रियेषु प्रकाशो ज्ञानं प्रकाशशब्दवाच्यम् ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभ इति । शास्त्रेण प्राप्त्यागानामत्यागः । तथा शास्त्रेण निषिद्धपरिग्रहण-
परिग्रहश्च । प्रवृत्तिः प्रकर्षेण वर्तनं चेष्टा स्वभावतः । आरम्भः कर्मणां लौकिकवैदि-
कानाम् । अशमः [शमः] क्रोधहर्षादिसाम्यं तदभावः । स्पृहेच्छा ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाशोऽज्ञानम् । अप्रवृत्तिरालस्यम् । प्रमादः प्राप्ताप्रतिपत्तिः । मोहोऽ-
विवेकः ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां महदादितत्त्वस्वरूपविदाम् ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि प्रवृद्धे कर्मसङ्गिषु जायते । प्रलीनां मृतस्तमसि प्रवृद्धे मूढयोनिषु
तिर्यक्षु ॥ १५ ॥

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

सुकृतस्य पुण्यस्य फलं सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं शुद्धं सुखस्वरूपम् । रजसो
राजसस्य कर्मणः । अज्ञानं मोहानुविद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

सात्त्विका देहं त्यक्त्वा स्वकर्मफलभोगार्थमूर्ध्वं देवलोकादीन्गच्छन्ति । राजसाः
स्वकर्मफलभोगार्थं मनुष्यलोके तिष्ठन्ति । जघन्यगुणस्तमोगुणः । जघन्यगुणप्रवृत्ता
जघन्यगुणवृत्तिस्थास्तामसाः पुरुषा जघन्यगुणवृत्तिस्था मोहनिष्ठा अधो गच्छ-
न्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

ब्रह्म विद्वान् । गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतम् मद्भावमीश्वरभावम् ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य श्रीन्देहे देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

देहसमुद्भवान्देहस्य कारणभूतान् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच—

कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

लिङ्गैश्चिह्नैरतीतोऽतिक्रान्तः ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि कारुण्येन ॥ २२ ॥

॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

नेङ्गते न चाल्यते । कार्यकारणसंघाताविषयरूपपरिणता गुणेषु वर्तन्त इति योऽव-
तिष्ठति यः प्रतिपद्यते स न चलति ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठतीति स्वस्थः । धीरो धीमान् ॥ २४ ॥

किं च—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तस्तेषु निःस्पृहः ॥ २५ ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

भक्तिरेव योगो भक्तियोगः । ब्रह्मभूयाय । ब्रह्मभावाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

कृत इति चेत्—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्य व्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-

र्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः परमात्मनः । हि यस्मात् । प्रतिष्ठा प्रतिष्ठते गच्छति क्षेत्रज्ञोऽभिमुखमने-
नेति प्रतिष्ठा । अहमीश्वरः । अमृतस्याव्ययस्याविनाशिनः शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य
मोक्षसाधनस्य सुखस्य ब्रह्मानन्दस्य चैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । तस्मान्मामव्यभिचारेण
भक्तियोगेन यः सेवते स त्रीन्गुणान्समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—५०) ।

(अथ पञ्चदशोऽध्यायः) ।

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

यत्सर्वेषां लोकानामुपरिष्ठाद्वर्तमानं सत्यलोकनिवासिहिरण्यगर्भान्तःकरणाभिव्यक्तं
सर्वस्य जगतः सृष्टिस्थितिसंहारहेतुभूतमव्यक्तात्मकं ब्रह्मो(स्य तदू)र्ध्वं [तन्मूलं] कारणं
यस्य स ऊर्ध्वमूलः संसारवृक्षः । अश्वत्थः श्वो न तिष्ठतीति । अधःशाखं तस्मात्स-
त्यलोकादधोभूतलोकान्तर्वासिशाखमश्वत्थं प्राहुः पण्डिताः । अव्ययमविनाशिनम् ।
छन्दांसि वेदाः पर्णानि । आवरणरूपत्वात् । सोऽश्वत्थस्तं क्षणध्वंसिनमश्वत्थं यस्तं
(यो) वेद स वेदवित्प्रेदार्योविदित्यर्थः । १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि

कर्मानुबन्धानि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अधश्चोर्ध्वं महर्लोकप्रभृत्यूर्ध्वं जनलोके प्रसृताः प्रसृतिं गतास्तस्य शाखाः कर्म-
ज्ञानवासनारूपाः शरीरेन्द्रियविषयरूपाः कर्मफलभूताः । गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरज-
स्तमोभिरुपादानकारणभूतैः प्रवृद्धाः । विषयप्रवाला विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः
प्रवाला इव यासां शाखानां ताः । अधश्च महर्लोकप्रभृति मूलानि निवृत्तधर्माणि तदु-
पकरणानि चानुसंततान्यनुसृतानि कर्मानुबन्धीनि कर्मनिमित्तानि । मनुष्यलोकप्र-
हणमुपलक्षणार्थम् । २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा ॥ ३ ॥

अस्य संसारवृक्षस्य यथोपवर्णितस्य यथोक्तं रूपं नोपलभ्यते । नान्तो न चाव-
सानमुपलभ्यते । न चाऽऽदिः । आदिरिदं प्रथमतया प्रवृत्तिस्य संसारवृक्षस्य नोपल-
भ्यते । न च संप्रतिष्ठा मध्यम् । मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरद्विचन्द्रदिङ्भोहादिस्वरूप-
त्वात् । अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण सङ्गम्याभावोऽसङ्गः शस्त्रमिव
शस्त्रं तेन दृढेन परमार्थनिश्चयदृढीकृतेन च्छित्त्वा संसारवृक्षं समूलमुद्धृत्य ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्मता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाऽऽद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

ततः पश्चात्तत्पदं वैष्णवं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यं : ज्ञातव्यमित्यर्थः । कथं परिमा-
र्गितव्यमित्यत्राऽऽह— तमेव विष्णुमाद्यमादौ भवं पुरुषं जगत्पूर्वकं प्रपद्ये शरणं
गच्छामि । यतो यस्मात्संसारमायावृक्षस्य प्रवृत्तिराविर्भावः । प्रसृता निःसृता पुराणी
नित्येति ॥ ४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

कृतचेतस्कृतया जितसङ्गदोषाः । सङ्गो विषयसंकल्पः स एव दोषो जितः सङ्गदोषो
येस्ते जितसङ्गदोषाः । विषयसंकल्परहिता इत्यर्थः । अध्यात्मनित्या आत्मज्ञाननि-

रताः । विनिवृत्तकामास्त्यक्तकामाः । द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः सुखादिशब्द-
वाच्यैः । गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । अमूढा विवेकिनः । तद्वैष्णवं पद्म (व्ययम्)-
विनाशि ॥ ५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

यन्मम परमं धाम तत्सूर्यो न भासयते । नापि शशाङ्कः । नापि पावकः ।
यद्गत्वा योगिनो न निवर्तन्ते नहि पुनरागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

ममैवांश एकदेशो जीवलोके प्राणिसमूहे जीवभूतः क्षेत्रज्ञः सनातनो मनः षष्ठं
येषां तानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतौ कारणे मायारूपे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्थानि
तानि शब्दादिविषयोपलभ्यार्थं तदभिमुखं कर्षत्याकर्षति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि शब्दादि-
भिर्विषयैः संयोजयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ॥ ८ ॥

शरीरं यदवाप्नोति प्राप्नोति । यच्चापि यदा च प्राप्त उत्क्रामति निर्गच्छतीश्वरः
पुरस्वामी क्षेत्रज्ञस्तदैतानि वक्ष्यमाणानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति वायुराशयाद्गन्धा-
निव ॥ ८ ॥

तानि -

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

अधिष्ठायऽऽश्रित्य मनश्चायं क्षेत्रज्ञो विषयाद्बुद्ध्यादांनुपसेवते उपलभते ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

उत्क्रामन्तं शरीरादुद्गच्छन्तं स्थितं वाऽपि शरीरे भुञ्जानं वा विषयानुपलभमानं
गुणान्वितं गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्बुद्ध्याद्याकारपरिणतैरन्वितं विमूढाः कार्यकरणसं-
घात आत्मत्वदर्शिनो नानुपश्यन्ति नोपलभन्ते । ज्ञानं चक्षुर्वेषां ते ज्ञानचक्षुषः ।
ज्ञानचक्षुषो भूत्वा किं तु पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तो यमनियमादियोगानुष्ठानेन प्रयत्नं कुर्वाणा यतमाना योगिनो योगः सम्य-
क्षात् तत्र प्रवृत्ता एनमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्त आत्मनि शरीरे । यतन्तो योगानु-
ष्ठाने प्रयतमाना अप्यकृतात्मानोऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंस्कृतान्तःकरणा नैनं पश्यन्त्य-
वेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

अतो यतमाना अज्ञानचक्षुषो नैनं पश्यन्त्यपि । अहमात्माऽनेकयत्नात्मसंस्कार-
साध्यत्वाद्दुर्विज्ञेयस्तत्रा(थाऽ)पि सकललोक प्रासिद्धोऽहमित्याह —

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदादित्यगतं तेजः प्रकाशोऽखिलं जगद्भासयते यच्चन्द्रमसि तेजो यच्चाग्नौ तत्तेजो
विद्धि मामकम् । तथा च श्रुतिः—“ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वः ” “ तदहं
ज्योतिः ” इति ॥ १२ ॥

किंचान्यत्—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधी सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गां पृथिवीमाविश्य भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि धारयामि विमर्षि । अहमात्मा ।
ओजसा बलेन । किंचान्यत् । पुष्णामि सरसाः करोमि । रसात्मको रसाधार-
भूतः ॥ १३ ॥

किंच—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

वैश्वानरो भूत्वौदर्योऽग्निर्भूत्वा । प्राणश्चापानश्च प्राणापानौ ताम्यां समायुक्तः संशुक्षि-
तश्चतुर्विधमशितं खादितं पीतं लीढम् ॥ १४ ॥

किं विशिष्याभिधीयते—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्देवदेव चाहम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि हृत्पुण्डरीके संनिविष्टः । अपोहनं हेयबुद्धिस्तभ्योपल-
क्षणार्थत्वेनोपादेयबुद्धिश्च । वेदान्तकृन्निश्चयकृत् । तथा च श्रुतिः—“यो ब्रह्माणं विद-

धाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ” इति । प्रहिणोति ददाति । उपदिशती-
त्यर्थः । वेदं वेत्तीति वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः । तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्धः ॥ १५ ॥

किंचान्यत्—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

क्षर एकोऽपरोऽक्षरः । तत्र क्षरं दर्शयति—क्षरः सर्वाणि भूतानि प्राणिनः ।
अक्षरः पुरुषः कूटस्थोऽवलोक्योऽव्याकृतात्मा सोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

पुरुषान्तरं दर्शयितुमाह—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तमः प्रकृष्टतमः । पुरुषः पूर्णममेन जगदिति परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु ।
विशिनष्टि—यः पुरुषो लोकत्रयं पृथिवीमन्तरिक्षं स्वर्गमाविश्य विभर्ति बलेन धारयति ।
तथा च श्रुतिः—“येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकंः” इति ।
ईश्वरः स्वामी ॥ १७ ॥

तन्नामनिर्वचनार्थमाह—

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात्क्षरं पुरुषमतीतोऽतिक्रम्य स्थितः । अक्षरादपि पुरुषादुत्कृष्टतमः । सर्वेभ्यः
पाप्मभ्य उदितत्वात् । तथा च श्रुतिः—“उदितिनाम स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः ”
इति । अतो हेतोरस्मिँल्लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितस्तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्ध
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथेदानीं यः पुरुषोत्तमनामानं पुरुषं वेद तस्य फलमुच्यते—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यो मां परमेश्वरमेवमसंमूढो निश्चितबुद्धिर्वेत्ति पुरुषोत्तमम् । नामकर्म स्वरूपबलवीर्यं
तेजोभिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ-

ष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

===

इत्थं गुह्यतमं शास्त्रं शासनात्राणनाच्च । उक्तमभिहितमेतच्छास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमा-
न्ब्रह्मवित्स्यात्कृतकृत्यश्च । कृतं कृत्यं येन स कृतकृत्यः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्भिरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ५७०) ।

(अथ षोडशोऽध्यायः) ।

नवमेऽध्याये दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतय उक्ता [अधुना ता एव]
विस्तरेण प्रतिपादयितुमध्याय आरभ्यते—

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभयमभीरुता । सत्त्वसंशुद्धिरवञ्चनम् । ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशेनाऽऽत्मादिपदार्था-
वगमः । अवगतानां योगानुष्ठानेन साक्षात्करणं योगः । ज्ञानं च योगश्च ज्ञानयोगौ
तयोर्व्यवस्थितिः । दानमर्थिभ्यः स्वद्रव्यसमर्पणम् । दमोऽन्तकरणोपरतिः । यज्ञः
स्मार्ताः पञ्च महायज्ञाः श्रौता अग्निष्टोमादयः । स्वाध्यायो वेदाभ्यासः । तपस्त्रिविधं
क्रायिकं वाचिकं मानसं चेति । आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥

किंच—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं हीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा प्राणिनामपीडा । अक्रोधः प्रसक्तस्य क्रोधस्य त्यागः । शान्तिर्बाह्येन्द्रि-
योपरतिः । अपैशुनं पररुध्नप्रच्छादनम् । दया भूतेषु रक्षितव्यबुद्धिः । अलोलुप्त्वमि-
न्द्रियाणां विषयसंनिधाविक्रिया । मार्दवमक्रौर्यम् । अचापलं व्यर्थचेष्टावर्जनम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य पाण्डव ॥ ३ ॥

तेजः प्रतापः । क्षमा क्रोधकारणेषु सत्सु चित्तस्याविक्रिया । धृतिः क्षुत्पिपासा-
दिसहनम् । शौचं मलशोधनम् । अद्रोहः परजिघांसाभावः । नातिमानिताऽऽत्मनः
पूज्यताप्रतिपत्तिः । एतेऽभयादयो भवन्ति जायन्ते । संपदं लाभम् । देवानामियं दैवी
तामभिलक्ष्य जातस्य । संपदं लब्ध्वा जातस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

दम्भो धर्मध्वजः । दर्पो धनादिनिमित्तश्चित्तोत्सेकः । अभिमान आत्मनः पूज्यता-
प्रतिपत्तिः । क्रोधः कोपः । पारुष्यं क्रौर्यम् । अज्ञानमनवबोधः । असुराणामियं
संपदमासुरी ॥ ४ ॥

अनयोः संपदोः फलमाह—

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

विमोक्षाय संसारविमोक्षाय । निबन्धोऽविद्याकामकर्मनिबन्धः । मा शुचः शोकं
मा कार्षीः ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

सर्गः सृष्टिः । देवानामयं दैवः । असुराणामयमासुरः । दैवः सर्गः । विस्तरशो
विस्तरेण ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुः आसुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं कर्तव्यानुष्ठानं न विदुर्न जानन्ति । आसुरीं संपदं प्राप्ता आसुराः । आचारः
शिष्टाचरणम् । सत्यमवितथवचनम् ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

असत्यं धर्माधर्मौ [यस्य न विद्येते] । न यतोऽस्य प्रतिष्ठा तदप्रतिष्ठम् । [ईश्वरः]
स्वामी यस्य न विद्येते तदनीश्वरम् । स्त्रीपुंसयोर्मैथुनं संयोगस्तेन संभूतमपस्परसंभू-
तम् । कामहेतुरेव कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतां दृष्टिं लोकायतदर्शनमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयो विषयेषु भोग्य-
भोक्तृमतिमात्रयुक्ताः प्रभवन्ति जायन्ते । उग्रकर्माणो वधवन्धादिकर्मनिरताः । क्षयाय
जगतः प्रभवन्तीति संबन्धः । अहिता आपत्कराः ॥ ९ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

दुष्पूरमशक्यपूरणम् । दम्भश्च मानश्च मदश्च तैरन्विताः । दम्भो धर्मध्वजो धार्मि-
कत्वरूपापनम् । मान आत्मानि संभावनम् । मदो दर्पः । मोहादविवेकाद्गृहीत्वोपादा-
यासद्ग्राहानशुभविश्वासान्प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचित्रताः क्षपणका-
दिव्रतानुसारिणः ॥ १० ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

अपरिमेयैर्यमवच्छेदरहितां प्रलयान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । कामो-
पभोगपरमा विषयोपभोगप्रधानाः । एतावदिति निश्चिता एतावान्पुरुषार्थो यदुत शब्दा-
दिविषयोपभोग इति निश्चिताः कृताध्यवसायाः ॥ ११ ॥

आशापाशश्चतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

पाश इव पाशः । बद्धा आकृष्यमाणाः । कामक्रोधौ परमयनं येषां ते कामक्रो-
धपरायणाः । कामक्रोधवशा इत्यर्थः । ईहन्त आर्जयन्ति कामभोगप्रयोजनार्थमन्याये-
नाशास्त्रविहितोपायैरर्थसंचयान्द्रव्यसंचयान् ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं द्रव्यं सुवर्णाद्यस्मिन्नहनि प्राप्तम् । इमं मनोरथं प्राप्स्येऽहम् । मनोरथमभि-
मतविषयम् । इदं धनमस्ति । इदमपि धनं भविष्यति ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

ईश्वरोऽहं सर्वप्रकारेण वरः । भोगी विषयोपभोगवान्सिद्धः संपन्नो बलवान्बल-
संपन्नः ॥ १४ ॥

आहयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अभिजनवान्वन्धुजनवान् । दास्यामि गोभूहिरण्याद्यर्थिभ्यो वितरिष्यामि । मोदिष्ये हर्षातिशयं च प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानविमोहिता अविवेकेन विमोहिताः सन्तः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता अनवस्थिताः । [मोहो] जाल इ(लमि)वं जालं मोहजालम् । पतन्ति निर्षीदन्ति ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आत्मना संभाविताः पूजिताः । स्तब्धा गुरुदेवते अप्यप्रणताः । धननिमित्तो मानो धनमानो धनमानश्च मदश्च धनमानमदौ । ताभ्यामभ्विता यजन्ते पूजयन्ति । नाम-यज्ञैर्नामप्रधानयज्ञैः । दम्भेन धार्मिकत्वख्यापनेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अविद्यमानैरपि गुणैरात्मन्यध्यारोपितैरप्यहं गुणवानिति प्रतिपत्तिरहंकारस्तमा-श्रिता मामीश्वरमात्मपरदेहेषु व्यवस्थितं प्रद्विषन्तोऽसहमाना अभ्यसूयका आत्मपरदे-हेषु व्यवस्थित ईश्वरेऽप्यन्यवद्गुणदोषानाविष्कुर्वन्तः ॥ १८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाभ्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

आसुरीषु सिंहव्याघ्रवराहादिषु ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

आपन्नाः प्राप्ताः । मां सर्वज्ञमीश्वरम् । अधमां निकृष्टां नरकमित्यर्थः ॥ २० ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविधं त्रिप्रकारम् । द्वारं पन्थाः । आत्मनो नाशकारणमेतन्नयं जह्यात् ॥ २१ ॥

एतन्नयत्यागे किं फलमित्यत्राऽऽह—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैस्तमोद्वारैर्नरकद्वारैर्विमुक्त आचरति [अनु]तिष्ठत्यनुगच्छति ॥ २२ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यताम् । सुखं स्वर्गम् । परां गतिं मोक्षम् ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति भीमहाभारते शतसाहस्रंवां संहितायां वैशाख्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-

नसंवादे दैवासुरसंपाद्विभागयोगो नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते तव [कार्याकार्यव्यवस्थितौ कार्याकार्य]व्यवस्थायाम् ।
शास्त्रविधानोक्तं विधानं विधिः शास्त्रमेव विधानं तेनोक्तं कर्म क्रियाम् । इह संसारेऽ
र्हसि योग्योऽसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु वैशाख्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—५९४) ।

(अथ सप्तदशोऽध्यायः) ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसीति भगवद्वचनं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—
अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते भद्रयाऽन्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

शास्त्रविधानमनवेक्ष्य ये देवताः पूजयन्ति तेषां निष्ठा स्थितिः सत्त्वमथवा रज
आहो तम इत्यर्जुनस्य प्रश्नः ॥ १ ॥

तस्य प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति भद्रा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः । स्वभावजा जन्मान्तरानुष्ठितपुण्यपापसंस्कारो मरणकालेऽ-
भिव्यक्तः स्वभाव उच्यते । सा च सत्त्वे भवा सात्त्विकी ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा स्वभावानुरूपा श्रद्धा प्राचुर्येण यस्मिन्पुरुषे [स श्रद्धामयः] । सा
श्रद्धा या धर्मादावस्तीति बुद्धिः । श्रद्धा या यस्य सात्त्विकी राजसी तामसी वा स
यच्छ्रद्धः । स पुरुषः स एव सैव श्रद्धा, [तच्छ्रद्धा]नुरूपकर्मफलमाक् । नन्वेवं तथा
वै (स एव) सेति वक्तव्यम् । कथं स एव स इति । नायं दोषः । सर्वनाम्नाऽऽज्ञो)भि-
धेयवदनूद्यत्वा[दभिधेयतया विवक्षितपुरुषव]ल्लिङ्गवचना(न)भावात् ॥ ३ ॥

तदेव दर्शयति—

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः । ४ ॥

यजन्ते पूजयन्ति ; सात्त्विकाः श्रद्धोपेताः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

कर्शयन्तस्तनूकुर्वन्तः । भूतग्रामं पृथिव्यादिसंघातम् । शरीरान्तरस्थं मां कर्शयन्त
इति । आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तामसा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं सात्त्विकराजसतामसानां प्राणिनामाहारं दर्शयितुमाह—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आह्वियत इत्याहारोऽभ्यवहार्यम् । [सर्वस्य] सात्त्विकराजसतामसस्य प्राणि-
नस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति भवति जायते प्रियोऽभिमतः ।
तथा तद्वत्त्रिविधस्य प्राणिनस्त्रिविधः सात्त्विको राजसस्तामसो यज्ञः प्रियो भवति ।
तथा तपस्तथा दानं तेषामाहारयज्ञतपोदानानां भेदमिमं सात्त्विकराजसतामसलक्षणं
शृण्वकर्णय ॥ ७ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

आयुर्जीवनकालः । सत्त्वं प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः । बलं प्राणवायोः स्थैर्यम् । सुख-
मानन्दः । संतोषः प्रीतिस्तेषां विवर्धनाः । रस्या मधुराः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः ।
स्थिरा दीर्घकालपरिणामिनः । हृद्या दर्शनमात्रेण प्रीतिहेतवः । एवंभूता आहाराः
स्वयं सात्त्विकाः सात्त्विकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कट्वम्ललवणा रसविशेषाः । अतिशब्द उष्णादिभिः प्रेत्यकममिसंबन्धते । एते
कट्वादय आहारा दुःखशोकामयप्रदा राजसस्य पुरुषस्येष्टा अभिमताः स्वयमपि
राजसाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

यातयामं गतरसं गतवीर्यं पूति क्लिन्नं विरसं पर्युषितं पक्कमुषसाऽतिक्रान्तमुच्छिष्टं
मुक्तावशिष्टम् । अपि चेति समुच्चये । अमेध्यमयज्ञार्हं तामसानां प्रियं तामसप्रियं
स्वयमपि तामसम् ॥ १० ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

यष्टव्यमेवेति मनः कृत्वा यज्ञः सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

अभिसंधाय तु फलमेतत्फलं मे स्यादित्यभिसंधाय संकल्प्य दम्भार्थमपि चैव
यद्दामि कृत्वरूपापनार्थमेव यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनमशास्त्रचोदितम् । असृष्टान्नमन्नदानादिरहितम् । मन्त्रहीनं मन्त्रवर्जितम्
अदक्षिणं दक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १३ ॥

इदानीं त्रिविधं तपः कायिकादि दर्शयितुमाह—

देवद्विजगुरुभान्नपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च धारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञाः । देवा अग्न्यादयः । प्राज्ञा-
स्तत्त्वविदः । तेषां पूजनम् । शौचं मृज्जलादिसाध्यम् । आर्जवमवक्रचित्तता । ब्रह्मचर्यं
श्रीमौनवर्जितत्वम् । अहिंसाऽपीडनं प्राणिनां शरीरसाध्यं तपो विधीयते ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाह्यायं तप उच्यते ॥ १५ ॥

उद्वेगो दुःखं नोद्वेगकरम् । सत्यमवितथम् । प्रियं च हितं च प्रियहितम् । स्वा-
ध्यायो वेदस्तस्य सदा पाठः स्वाध्यायाभ्यसनम् । इत्येतद्वाङ्मयं वाचा निर्वर्त्यम् ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनःप्रसादो मनःस्वच्छता । सौम्यत्वं * सौमनस्यता मुखादिप्रसादकारिण्यन्तःक-
रणवृत्तिः । मौनं वाकसंयमः । आत्मविनिग्रहो मनसो निरोधः । भावसंशुद्धिरवध्वन-
मित्येतन्मानसं तप उच्यते । १६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तात्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमार्जितं त्रिविधं तपः कायिकादि नरैः
पुरुषैः फलनिरपेक्षैर्युक्तैः सात्त्विकमित्यभिधीयते ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह मोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

सत्कारश्च मानश्च पूजा च सत्कारमानपूजाः । सत्कारः साधुरयं तपस्वीति
प्रत्ययः । मानः प्रत्युत्थानाभिवादानादिः । पूजा पादप्रक्षालनार्चनादिः ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः स्वस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्यान्यस्यो-
त्सादनार्थं विमोक्षार्थं वा तत्तामसमुदाहृतमुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयते हिरण्याद्यनुपकारिणेऽनुपकाराय । देशे पुण्यदेशे ।
कालेऽयनसंक्रान्त्यादौ । पात्रे षडङ्गवेदविदादौ । तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

* सौमनस्यमिति युक्तम् ।

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

दीयते प्रत्युपकारार्थमुपकृतवानुपकारिष्यतीति प्रत्युपकारं फलं स्वर्गादिफलमुद्दिश्य वा । परिक्लिष्टं क्लेशयुक्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवन्नातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशकाले पुण्यदेशकालावनपेक्षयापात्रेभ्यश्च दीयते । अपात्रं संप्रदानं चासत्कृतं प्रियवचनपूजाराहितं संप्रदानसंप्रदेययोरवज्ञायुक्तं यदेवं दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः । ब्रह्मणः परमात्मनः स्मृतो ब्रह्मविद्भिरोमिति तदिति सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो निर्देशोऽभिधानं स्मृतमित्यर्थः । तेन त्रिविधेन निर्देशेन ब्राह्मणा वेदिनश्च वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः सृष्टाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सृष्टिकाले सकलजगत्स्रष्टा हिरण्यगर्भेण ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य प्रवर्तन्त इत्यस्योदाहृत्य प्रवर्तयितव्याः कर्तव्या इत्यर्थः । विधानोक्ताः शास्त्रोक्ताः । सततं ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

क्रियन्ते कर्त्रेति क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः । तदिति ॐ तत्सदित्युपलक्षणार्थम् । ॐ तत्सदिति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य यज्ञदानतपःक्रियाणां फलं चानभिसंधायेश्वरापेण बुद्ध्या यज्ञदानतपःक्रिया मुमुक्षुभिः क्रियन्ते कर्त्रेत्यर्थः । दानक्रियाश्च विविधा गोभू हेरण्यादिविषयाः । दानक्रियाश्च विविधा इति पुनः क्रिया-ग्रहणं दानस्य मोक्षं प्रति प्रकृष्टोपकारकत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥

किं चान्यत्—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

सद्भावेऽसतः पुत्रादेरुत्पादने कर्तव्ये तथा साधुभावेऽसत एव सद्बृत्तस्य सद्बृ-
त्ततायां कर्तव्यायामौ तत्सदिति ब्रह्मणो निर्देशत्रयं प्रयुज्यते । प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा मङ्गले कर्मणि पुरुषार्थरूपे वा भावे तत्पदत्रयं ब्रह्मध्यानसाधन-
त्वेन प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

किंचान्यत्—

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे-तपसि दाने च स्थितिनैरन्तर्येण प्रवृत्तिः । सा यदा साध्या भवति तदो-
त्सदितिपदत्रयेण ब्रह्मोच्यते । नैरन्तर्येण निर्देष्टव्यमित्यर्थः । कर्म चैव तदर्थीयं कर्म
यज्ञदानतपःस्वाध्यायलक्षणं तदर्थीयं तदर्थं स्वार्थं ईयप्रत्ययः । तदर्थीयं यदा
क्रियते तदाऽनेन पदत्रयेण ब्रह्माभिधीयतेऽभिधातव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-

नसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽ-

ध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धया नास्तिक्यबुद्ध्या हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्स्वाध्यायादि तदसदित्यु-
च्यते तदाराधनमप्यसन्न सदसत्तदाराधनं तेन न भवतीत्युच्यते ब्रह्मवादिभिः । किं
तदित्यत्राऽऽह— न च तत्प्रेत्य न खलु परलोके स्थितस्योपकारकं नो इह । तस्माद-
दृष्टं दानतपःस्वाध्यायादिलक्षणं कर्म फलसङ्गं त्यक्त्वा प्रकृतपदत्रयनिर्देशेन ब्रह्म-
स्वरूपं ध्यात्वा महत्या श्रद्धया तदाराधनत्वेन कर्तव्यं मोक्षार्थिभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु पेशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानाने

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—६२२) ।

(अथाष्टादशोऽध्यायः) ।

सर्वेष्वध्यायेषु भगवता बहुशः संन्यासस्त्यागोऽपि निर्दिष्टोऽतो विवेकेन तयोः
स्वरूपबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

संन्यासलक्षणस्यार्थस्य तत्त्वं तद्भावं वेदितुमिच्छामि । पृथक्त्यागस्वरूपव्यावृत्तम् ।
त्यागस्यापि स्वरूपं वेदितुमिच्छामि । केशी नाम काश्चिद्धयच्छद्वाऽसुरस्तं निषूदितवा-
न्वासुदेवस्तस्य संबोधनम् ॥ १ ॥

अर्जुनेन बुभुत्सितमर्थं यथावद्वक्तुकामः श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

काम्यानां कमनीयफलानां कर्मणां कर्तव्यतया प्राप्तानां शास्त्रतो रामतौ वा न्यासं
संन्यासं विदुर्विजानन्ति कवयः पण्डिताः । ननु काम्यानामिति विशेषणमनर्थकं याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिचोदितानां व्यावृत्त्यर्थमिति चेन्न । तेषामपि कमनी-
यफलत्वेन काम्यत्वात् । “अथ त्रयो लोका वै लोकानां श्रेष्ठाः श्रेष्ठतमास्तस्माद्विद्यां
प्रशंसन्ति” इति श्रुतेः । तथा सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां परमिति श्रुतं सुखमिति
स्मृतेश्च । तथैव वक्ष्यति भगवान्—“अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्”
इति । तस्मात्कमनीयफलत्वात्कर्तव्यतया प्राप्तानि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धामि
कर्माणि काम्यान्धेवातः कर्तव्यतया प्राप्तानां कर्मणां काम्यानामिति स्वरूपानुवादः ।
सर्वाणि च तानि कर्माणि नित्यनैमित्तिकसंज्ञितानि तेषां फलत्यागमिदं मे फलं स्या-
दिति संकल्पत्यागं त्यागं प्राहुर्विचक्षणाः पण्डिताः । सर्वग्रहणेन काम्यकर्मग्रहणं
करमान्न स्यात्काम्यकर्मत्यागेन तत्फलत्यागस्य सिद्धत्वाद्याग[संन्यास]योः सांकर्य-
प्रसङ्गात् । तस्मात्तेन नित्यनैमित्तिकफलत्यागः ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

स्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत्कर्म तस्माद्द्वन्द्वहेतुत्वात्त्याज्यमित्येके मनीषिणः प्राहुः ।
 अथवा दोषशब्देन रागद्वेषा उच्यन्ते । दोषवद्रागद्वेषवन्ताभ्यां तुल्यं कर्म स्याज्यं चेद-
 क्तवत्कत्वादित्येके मनीषिणः प्राहुः । नित्यं यज्ञदानतपःकर्म न स्याज्यमिति “स्वकर्मणा
 तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” इति वचनान्मोक्षार्थिनामपि न स्याज्यमित्यर्थः । १॥

तस्माद्द्वैविध्यत्यागमतभेदाच्च—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संपकीर्तितः ॥ ४ ॥

तत्र त्यागो मेम निश्चयं शृणु ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न स्याज्यं सत्त्वशुद्धार्थमीश्वराराधनार्थं च कार्यमेव तत् । यज्ञो
 दानं तपश्चैव पावनान्युपात्तदुरितक्षयार्थानि मनीषिणां ज्ञानिनाम् । यस्माजित्यानि
 यज्ञदानतपांस्युपात्तदुरितक्षयार्थं तस्मात्कार्याण्येवेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

एवं तु कर्तव्यानि , कथम्—

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतानि कर्माणि यज्ञादीनि सङ्गं फलस्पृहां फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति
 निश्चितमसंदिग्धमुत्तमं श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥

क्राम्यकर्मणस्त्यागोऽन्तु—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नियतस्य नित्यस्य कर्मणस्त्यागो नोपपद्यते । सत्त्वशुद्धार्थं सुमुख्यां कर्तृत्वम् ।

मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणस्त्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

यत्कर्म कायक्लेशभयाद्दुःखं दुःखतरामिति त्यजेत्स राजसं रजसि मवं त्यागं
 कृत्वा नैव ज्ञानपूर्वत्यागफलं मोक्षं लभेत् ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

कार्यं कर्म कर्तव्यमित्येव यद्यज्ञादि नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते । सङ्गं फले-
च्छाम् । तदा विद्यमानसङ्गफलत्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तः । नियतं नित्यं कर्म सङ्गं
त्यक्त्वा फलानि च त्यक्त्वा यदा क्रियत (१) इतीश्वरवचनान्नित्यकर्मणां सफलत्वं
सिद्धम् ॥ ९ ॥

न द्वेष्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न द्वेषि न क्रुध्यति, अकुशलं दुःखसाधनं कर्म हेमन्ते प्रातःस्नानम् । कुशले सुख-
साधनेऽपि तस्मिन्नेव कालेऽग्निसेवादौ नानुषज्जते । त्यागी कर्मफलानां सत्त्वसमाविष्टः
सात्त्विको मेधावी विवेकी । अत एव छिन्नसंशयः । सत्त्वशुद्ध्यर्थं नित्यानि कर्तव्या-
नीति निश्चयात् ॥ १० ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

देहं विभर्तीति देहभृदविद्यावान्देहात्मदर्शी तेन देहभृता कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं न
शक्यम् । यस्तु विद्यया सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी स कर्मसंन्यासीति
स्तूयते ॥ ११ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

अनिष्टं द्वेष्यामिष्टमिष्यमाणं मिश्रमुभयात्मकमिष्टानिष्टकर्मणः फलं फल्गुतया लीयत
इति फलम् । तच्च त्रिविधं त्रिप्रकारं भवति जायतेऽत्यागिनामज्ञानां कर्मिणाम् । पर-
मार्थसंन्यासिनां केवलज्ञाननिष्ठानां तु कृतसर्वकर्मसंन्यासान्न तु भवतीति प्रकृतेन संब-
न्धः । इति कर्मानुष्ठानेन फलाभिसंधिरहितेन प्राप्तसत्त्वशुद्धीनां सकलकर्मसंन्यासो
विधीयते ॥ १२ ॥

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां सांख्ये कृतान्ते पुरुषार्थ इति सांख्यो
वेदः स एव सांख्यम् । स्वार्थेऽणप्रत्ययः । कृतो निश्चयो यत्र तत्कृतान्तं तत्र कृतान्ते
प्रोक्तानि निश्चयायोक्तानि कथितानि । निश्चितार्थे वेदे प्रोक्तानीत्यर्थः । सिद्धये निष्प-
त्तये । सर्वकर्मणां शारीरादीनाम् ॥ १३ ॥

तानि कानीत्यप्रोच्यते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानं शरीरं तथा कर्ता योऽहमीश्वरोऽस्मीति मन्यते । करणं च श्रोत्रादी-
न्द्रियं पृथग्विधं पञ्चधा । विविधा नानाप्रकारा पृथक्चेष्टा प्राणादिवायूनां प्रवृत्तिः ।
अत्र कारणवर्गे पञ्चानां पूरणं देवम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैवे तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शरीरं च वाक्च मनश्च शरीरवाङ्मनांसि । तैर्यत्कर्म क्रियारूपं प्रारभते नरो न्याय्यं
वा शास्त्रीयं वा (विपरीतं वाऽशास्त्रीयं वा) । तस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र कर्मण एवं सति कर्तारं क्रियानिर्वृत्तिकारणं प्रत्यग्बोधरूपं केवलमसहायं तु यः
पश्यति यो जानाति । अकृतबुद्धित्वाच्छास्त्राचार्योपदेशासंस्कृतबुद्धित्वात् । न स
पश्यति न स जानाति दुर्मतिः । तस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वमविद्याकृतं न वास्तवं कर्तृत्वम-
स्तीति । आत्मानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं प्रतिपद्यमानस्य सांख्यज्ञाननिष्ठस्य योगिनः
सकलकर्मसंन्यास एवेत्याभिप्रायः ॥ १६ ॥

न केवलं तस्य योगिनः सकलकर्मसंन्यास एव—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः संस्कृतात्मनोऽहं कर्तव्येवंभूतो भावः प्रत्यक्षो न भव-
त्येत एषाधिष्ठानाद्योऽधिष्ठानकर्तृकरणचेष्टादैवानि सर्वकर्मणां कारणान्यविद्यया चैवं
कल्पितानि सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूत इति पश्यतीति,
बुद्धिर्निश्चयो यस्य नानुशोचितो भवति तदहमकार्षं तेन नरकं गमिष्यामीति न
लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्प्राणिनो न हन्ति न च हननैककर्मणा निबध्यते ।
ननु हत्वाऽपि न हन्ति न निबध्यत इत्येतद्वचनं विरुद्धम् । नैष दोषः । लौकिकपार-
मार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । तस्माद्युक्तं न हन्ति न निबध्यत इति ॥ १७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रकाशनम् । ज्ञायत इति ज्ञेयं ज्ञानक्रियाणां कर्मभूतम् । परि-
ज्ञाता ज्ञानक्रियाकर्ताऽविद्याकल्पितः । एतन्निविधं कर्मणः क्रियायाश्चोदना प्रवर्तिका ।
एतन्नित्यसंनिधौ प्रवृत्तो दृश्यतेऽत इयं कर्मचोदना ज्ञानज्ञेयपरिज्ञानात्मिका । क्रिय-
तेऽनेनेति करणं श्रोत्रादि बुद्धीन्द्रियं वागादि कर्मेन्द्रियं च । कर्म कर्तुः क्रियायाऽऽ-
भूमिष्ठतमम् । कर्ता योऽहं करोमीति प्रतीयते । एतन्नित्यं कर्मसंग्रहः कर्म क्रियाल-

क्षणं संगृह्यत आत्मानि व्यवस्थाप्यतेऽनेनेति संग्रहः । करणकर्मकर्तृषु हि सर्वं कर्म समवेसमतोऽयं त्रिविधः कर्मसंग्रह इत्युच्यते ॥ १८ ॥

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वात्रैविध्यमुच्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञानं पूर्वोक्तम् । कर्म किरारूपम् । कर्ता ज्ञाता निर्वर्तयिता च । त्रिधा त्रिप्रकारा गुणभेदतः प्रोच्यते वक्ष्यते गुणसंख्याने गुणप्रतिपादके शास्त्रे यथावद्याथातथ्येन तान्यपि ज्ञानादीन्यपि ॥ १९ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्यवधीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु येन ज्ञानेनैकं भावम् । भावशब्दो वस्तुवाची । एकमात्मनस्तत्त्वमित्यर्थः । ईक्षते पश्यति । येन ज्ञानेन । कथंभूतं भावमविभक्तमभिन्नं ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु देहभेदेषु व्योमवन्निरन्तरं साधुज्ञानं विद्धि सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तम् ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

पृथक्त्वेन भेदेन नानाभावान्पृथग्विधांस्त्रिप्रकारान्नोत्ति जानाति । करणं कर्तृत्वेनोपचर्यते । सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यज्ज्ञानं कृत्स्नवत्सर्वेष्वेकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सक्तं निविष्टं नातः परमस्तीति । अहेतुकमयुक्तिनिर्मितमतत्त्वार्थवदल्पं चापरमार्थविषयमल्पं चाल्पत्वादल्पविषयत्वादल्पफलं वा तज्ज्ञानं तामसं तमःप्रभदमुदाहृतमुक्तम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

नियतं नित्यं सङ्गरहितं फलेच्छावर्जितमरागद्वेषतः कृतं शास्त्रचोदितमित्यर्थः । अफलप्रेप्सुना कर्त्री कृतं कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहंकारेण कृतात्मसंभावेनापरमार्थज्ञानेन बहुलायासं
तद्राजसम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्ध्यत इत्यनुबन्धः । कर्मणि क्रियमाणे^१ येन संबध्यते सोऽनुबन्धस्तमनवेक्ष्य
कर्मनिमित्तां हिंसां पुरुषकारं वाऽनवेक्ष्य मोहादज्ञानादारभ्यन्ते तत्तामसम् ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

मुक्तसङ्गो मुक्तफलतृष्णः । अनहंवादी य आत्मानं संभावितं न वदति । धृतिरात्मनः
संघारणमुत्साहः प्रयत्नस्ताम्यां समन्वितो धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यश्वासिद्ध्यश्च
सिद्ध्यसिद्धी । तयोर्निर्विकारो हर्षविषादरहितः कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

रागोऽस्यास्तीति रागी । लुब्धो दक्षिणात्यागवर्जितः । हर्षशोकाम्यामन्वितो हर्ष-
शोकान्वितः । एवंभूतः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्तोऽसमाहितः । प्राकृतोऽपंस्कृतबुद्धिः । स्तब्धोऽपमाणशीलः । शठो वधकः ।
निष्कृत्या चरतीति नैष्कृतिकः क्रूरः । अलसोऽप्रवृत्तिशीलः । विषादी दीर्घसूत्री
चिरकारी यः प्राप्तं कर्म दीर्घेण कालेन निर्वर्तयति स तामसः ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

बुद्धेर्ज्ञानस्य धृतेर्धैर्यस्य चैव गुणतो गुणैः पृथक्त्वेन विवेकेनासंकरेण ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिः प्रवर्तनं मोक्षार्थं निवृत्तिः संन्यासः । कार्याकार्ये कार्यं कर्तव्यमकार्यं तद-
भावः । भयाभये मयं संसारोऽभयं तदभावरूपो मोक्षः । बन्धो बन्धनं मोक्षो मुक्तिः ।
एतान्सर्वाभ्यां बुद्धिर्वेत्ति सा सात्त्विकी ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

यया बुद्ध्या धर्मं श्रेयःसाधनं कार्यमधर्ममकार्यं चायथावत्प्रजानात्यन्यथा प्रजानाति सा राजसी ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

अधर्ममश्रेयस्करं धर्ममिति धर्मस्वरूपेण । विपरीतान्विपर्यस्तान्सा तामसी ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

धृत्या धैर्येण धारयति विभर्ति प्राणा असत्रस्तेषां क्रिया व्यापारान् । योगेन समाधिना । अव्यभिचारिण्या नित्यर्था सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धारयते विभर्ति प्रसङ्गेन प्रसक्त्या न तु नित्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

तामसी तमःप्रमवा ॥ ३५ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

सुखं शर्म । अभ्यासादावृत्त्या । रमते रतिं गच्छति । दुःखान्तं दुःखावसानं गच्छति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यत्तत्सुखमग्रे प्रथमम् । [परिणाम] उत्तरकालममृत(लेऽमृत)तोपमम् । आत्मबुद्धि-प्रसादजं स्वबुद्धिप्रसादादन्तःकरणप्रसादाज्जातं तत्सात्त्विकम् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्पृतम् ॥ ३८ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाच्छ्रोत्रादीनां शब्दादिभिः संयोगाद्यत्सुखमग्रेऽमृतोपमं परिणामे कालान्तरे विषमिव तद्राजसम् ॥ ३८ ॥

यदग्रं चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यदग्रेऽवसाने च मोहनकरं निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसं सुखम् ॥ ३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिव्यन्तरिक्षे देवेषु देवैरिन्द्रादिभिरुपलक्षिते स्वर्गे वा ।
सत्त्वं वस्तु । एभिः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्विना यत्स्यात्सर्वं सत्त्वं वस्तुजातं
सत्त्वरजस्तमोगुणमयमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विट् च जलणक्षत्रियविशस्तेषां शूद्राणां च कर्माणि कर्तव्यानि
प्रविभक्तानि । स्वभावो वक्तव्यं (वोऽव्यक्तं) प्रकृतिस्तद्भवैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

तपः स्वधर्मवृत्तिः । शौचं शुचेर्भावः । क्षान्तिः क्षमा । आर्जवमृजोर्भावः । ज्ञान-
मात्मप्रबोधः । विज्ञानममत्वा(आस्तिक्यमागमा)दिपदार्थेष्वस्तित्वबुद्धिः । ब्रह्मकर्म
ब्राह्मणस्येदं स्वभावजं प्रकृतिमवम् ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यं मरणनिर्भयत्वम् । तेजः प्रतापः । धृतिर्धैर्यम् । दाक्ष्यं निपुणता । अपलायनं
शत्रूणामभिमुखावस्थानम् । दानं हिरण्यादेः पात्रे समर्पणम् । क्षात्रियस्येदं क्षात्रम् ।
स्वभावजं प्रकृतिमवम् ॥ ४३ ॥

कुधिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

गवां रक्षा रक्षणं गौरक्ष्यम् । वाणिक् क्रयविक्री तस्य भावो वाणिज्यम् । एतद्वैश्यस्य
स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वकीये कर्मण्यभिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्भूतानां पृथिव्यादीनाम् । येन सर्वमिदं ततं व्याप्तम् ।
आत्मीयेन कर्माणा तमीश्वरमभ्यर्च्याऽऽराध्य सिद्धिं मोक्षं विन्दति छभते । मानवो
मनुष्यः ॥ ४६ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावानियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

श्रेयान्प्रशस्यतरः । विगुणो गुणरहितः । शोभनं समग्रमनुष्ठितो यस्तस्मात्परधर्मा-
त्स्वधर्मो विगुणोऽपि श्रेयान् । स्वभावमित्यस्य कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ।
तस्य दोषाश्च न भवति । विषजातस्य कृपेः सहजं विषं न मरणाय भवति ॥ ४७ ॥

किंचान्यत्—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण भूमेनाग्निरिवाऽऽवृत्ताः ॥ ४८ ॥

आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वारम्भाः सर्वाणि कर्माणि हि यस्मात्त्रिगुणत्वाद्दोषेणाऽऽ-
वृता भूमदोषेणाग्निरिवाऽऽवृताः । तस्मात्सदोषमपि स्वधर्मं त्यक्त्वा परधर्मानुष्ठानेऽपि
तस्यानुष्ठीयमानस्य तामसदोषयुक्तत्वादोषात्त मुच्यते ॥ ४८ ॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

इदं नष्टं चेन्नष्टोऽहमिति सक्ता निषण्णा बुद्धिर्यस्य नास्ति सोऽसक्तबुद्धिः ।
सर्वत्र कर्मसु तत्फलेषु पुत्रमित्रकलत्रादिषु चासक्तबुद्धिः । निर्गतानि कर्माणि यस्मा-
न्मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरद्विचन्द्रदिङ्मोहादिषु शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावपरमात्मस्वरूप-
लामात्मा निष्कर्मा । तस्य भावो नैष्कर्म्यम् । तस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य
सिद्धिं निष्पत्तिं परमां प्रकृष्टां पुत्रमित्रकलत्रादिबाह्येभ्यः । तथा च श्रुतिः—

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुमंज्वरेत् ॥ इति ।

‘आत्मलामात्रं परं विद्यते’ इति स्मृतिः । अतस्तां सिद्धिं संन्यासेनाधि-
गच्छति ॥ ४९ ॥

सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

यथा सिद्धिं प्राप्नोति ब्रह्म नैष्कर्म्यमाप्नोति तथा निबोधावगच्छ । मे ममेश्वरस्य मतं
समासेनैव संक्षेपेणैव । तथा निष्ठा स्थितिर्ज्ञानस्य या परा प्रकृष्टा तां निबोधेत्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्ध्या सात्त्विकया युक्तो धृत्वा धैर्येण तथा च विशुद्ध्याऽऽत्मानं कार्यकारणसंघातं नियम्य स्थापयित्वा शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य चापनीय ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाकायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

विविक्तं योगविरोधिवस्त्वनधिष्ठितं स्थानं तत्सेवितुं शक्तिं यस्य स विविक्तसेवी । लघु हितं मितं पथ्यमशितुं शक्तिं यस्य स लब्धाशी । ध्यानयोगपरो नित्यम् । ध्यानं चित्तस्यैकाग्रता योगस्तस्याऽऽत्मनि स्थापनं ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगौ [तौ] परं (परो) निष्ठा यस्य स ध्यानयोगपरः । नित्यं सर्वकालम् । वैराग्यं विगतो रागो यस्मादसौ विरागोऽस्य भावो वैराग्यं समुपाश्रितो रागद्वेषवियुक्त इत्यर्थः । ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

देहादिष्वात्मबुद्धिरहंकारः । बलं सामर्थ्यं कामरागसंयुक्तं नेतरदेहादिसामर्थ्यम् । तस्य स्वामाविकत्वेन त्यक्तमशक्यत्वात् । ततः केवलशब्दयुक्ततापनादि बलशब्देनोच्यते । दर्पो हर्षः । कामो रागः । क्रोधो द्वेषः । परिग्रहो ममेदमित्यर्थानां वशीकरणम् । एतदहंकारादि विमुच्य निर्ममः शरीरस्थितिसाधनेऽपि वस्तुनि ममत्वबुद्धिरहितोऽत एव शान्त उपरतान्तःकरणो ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

इदानीं ब्रह्मभूतस्य लक्षणमुच्यते—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु तद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मैव भूतो ब्रह्मभूतः । प्रसन्नः स्वच्छ आत्मा यस्य स प्रसन्नात्मा । रागद्वेषाभ्यामनाकृष्यमाणहृदय इत्यर्थः । न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु । एकमेव परमात्मानमात्मत्वेनावस्थितं पश्यन्स एवभूतो तद्भक्तिमीश्वरमक्तिं मजनं तादात्म्यं परामुत्कृष्टां लभत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं ब्रह्मस्वरूपावगतौ प्रत्यासन्नं कारणमाह—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

भक्त्या भजनेन मां सर्वेश्वरमभिजानात्यवगच्छति । यावानहमुपाधिकृतभिलप्रपञ्च-स्वरूपेण यश्चास्मीत्स्ववाससमस्तोपाधिस्वरूपेणेति च तत्त्वतः परमार्थतः । एवं ततो मां

तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं विशतेः प्रविशति । ब्रह्मैव सर्वं प्रतिप्रद्यत इत्यर्थः । चतु-
र्थाध्याय उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तत्वात् ॥ ११ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्रयः ।

मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमन्वयम् ॥ ५६ ॥

सर्वकर्माणि सर्वाणि कर्माणि प्रतिबिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽहमात्मा व्यपाश्रयो
यस्य स मद्ब्रह्मपाश्रयः । ईश्वरमेवहं शरणं प्रपन्नः स एव मम योगक्षेमनिर्वाहक इत्य-
भिनिवेशवानित्यर्थः । मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमनादिमन्वयमनन्तं विष्णोः
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

सर्वलोकौघयक्षः सकलकर्मफलमोक्ता वासुदेवो मे शरणमित्यनेन सर्वकर्माणि ममेश्व-
रस्याऽऽराधनमिति मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परोऽहं वासुदेवः परः प्रधानं यस्मासौ
मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्योक्तया बुद्ध्या योगमाश्रित्य प्राप्य मयीश्वरे चित्तं यस्य
स मच्चित्तः सततं सर्वकालं भव जायस्व ॥ १७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तारिष्यसि ।

अथ चेत्त्रमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुःखानि मत्प्रसादान्मम प्रसादात्तारिष्यसि । अथ त्वमहंकारा-
दहमेव सर्वशास्त्रविदिति बुद्ध्या न श्रोष्यसि चेन्नाऽऽकर्णयसि चेद्विनङ्क्ष्यसि विनाशं
गमिष्यति ॥ १८ ॥

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

यदहंकारमाश्रित्य मद्ब्रह्मचनमवज्ञायाहमेव सर्वशास्त्रविदिति मत्वा न योत्स्य इति
मन्यसे मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति तवैष निश्चयो मिथ्या वितथी-
भूतो यतः प्रकृतिः स्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ १९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्कारिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

स्वभावजेन स्वभावसिद्धेन निबद्धो नियोगतो बद्धः सन्स्वेनाऽऽत्मीयेन कर्मणा
क्रियया कर्तुं निर्वर्तयितुं नेच्छसि त्वं यत्स्वभावसिद्धं कर्म ॥ २० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्नारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

ईश्वरो वासुदेवः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयपुण्डरीके । अर्जुनं शुक्लं निर्मलमन्तःकरणं यस्य सौऽपि तत्संबन्धादर्जुनः । हेऽर्जुन तिष्ठति संनिधत्ते । यथा कश्चित्कुशलो दारुचक्रयन्त्रारूढान्भ्रामयत्येवं सर्वप्राणिनोऽहं शयानोऽहपासीनोऽहं स्थितोऽहं जातोऽहं क्षीणोऽहमित्येवंप्रत्ययैः शरीरारूढं यन्त्रमारूढानि भ्रामयन्ति तिष्ठतीति विप्रकृष्टेन संबन्धः ॥ ११ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

तमेव शरणं सकलदुःखनिवारणमाश्रयं गच्छ भजस्व । सर्वभावेन सर्वैः संकल्पैरयं मम चास्ति स्वाम्ययं मम पोषकोऽयमेवाऽऽचार्य इत्येवमादिभिः । तत्प्रसादात्तस्य शरणागतवत्सलम्यानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिमुपरतिमधिगम्य स्थानं वैष्णवं प्राप्स्यसि गमिष्यसि । शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इतीत्थं ते तव ज्ञानं ब्रह्मसंबोधलक्षणमाख्यातं कथितम् । गुह्यतरं रहस्यतरं विमृश्य विचार्यैतदशेषेण साकल्येन यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

सर्वगुह्यतमं सर्वरहस्यतमं भूयः पुनरपि शृणु मे परमं वचः । ततरतस्मात् । हितं कुशलम् ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मना मद्गतमनाः । मद्याजी मत्पूजकः । मामीश्वरं सकलगुरुं नमस्कुरु । तत्फलमाह—मामेव वासुदेवारूढं परमेश्वरमेष्यामि । प्रतिजान उपदिशामि ॥ ६५ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्माञ्छ्रुतिस्मृत्याचारसिद्धान्परित्यज्य मां न रायणारूढमाश्रयं ब्रज गच्छ । अहं पुनः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्वासुदेवस्त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि । मा शुचो मा शोकं कार्षीः ॥ ६६ ॥

इदं ते नाम्नात्पस्काय नाम्नाय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

इदं शास्त्रं तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छिद्यते । न विद्यते तपः स्वधर्मवृत्तिलक्षणं यस्यासावतपस्कस्तस्मै । न विद्यते मयि भक्तिर्भजनं सेवा यस्यासावमक्तस्तस्मै । कदाचन कदाचिदपि । न चाशुश्रूषवे यो गुरोरशुश्रूषुस्तस्मै । न च मामीश्वरं सर्वपाणिमुहुरं योऽभ्यसूयति द्वेष्टि । इदं शास्त्रं स्वयाऽतपस्कायाशिष्याय न वाच्यं तथेश्वरेऽपकाय न वाच्यं मां यो द्वेष्टि तस्मै न वाच्यम् ॥ ६७ ॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

य इदमावयोः संवादरूपं परममुत्कृष्टं श्रेयःसाधनत्वाद्गोप्यं मद्भक्तेषु मयि परमेश्वरे भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति । मयि परमेश्वरे परां भक्तिं कृत्वा विधाय । तस्येदं फलमुच्यते—मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

न च तस्माच्छास्त्रसंप्रदायकृतो मनुष्येषु मध्ये कश्चिन्मे प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत् । अन्यो नास्तीति प्रकृतेन संबन्धः । न च भविता तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि मूमौ ॥ ६९ ॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अध्येष्यते पठिष्यति । य इममावयोः संवादं धर्म्यं धर्मादनपेतम् । तेन पाठकेन ज्ञानयज्ञेन द्रव्यजपोपांशुयज्ञेभ्यः फलैः सहस्रगुणेभ्यो विशिष्टतमेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयामिति मे मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाह्नीकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

श्रद्धावान्कर्मणां श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धावान् । अनसूयोऽसूयारहितोऽध्येतारि । शृणुयादपि किं पुनरर्थस्य प्रतिपत्तौ । सोऽपि श्रोता मुक्तो निर्गतोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्येत्यर्थः । शुभान्पुण्याह्नीकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् । तेषां लोकानिति संबन्धः ॥ ७१ ॥

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

कश्चिदिति प्रश्ने । यथोक्तं श्रुतमिति संबन्धः । अज्ञानमनिश्चयस्तन्निमित्तः संशयः संमोहः स कश्चित्प्रनष्टः ॥ ७२ ॥

एवं पृष्ठे भगवताऽर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं त्वत् ॥ ७३ ॥

नष्टो मोह इति । नष्टो मोहो नष्टः संशयो यः पूर्वमासीद्गुरुपुत्रमित्रादयो हन्त-
व्या आहोस्विन्न हन्तव्या इति । स्मृतिर्लब्धा स्मृतिः सम्यग्ज्ञानं सा च प्राप्ता । त्वत्प्र-
सादात्तव प्रसादमाश्रित्य तेन मया । अच्युत स्वरूपात्कथमपि न च्यवत् इत्युक्त-
म् । स्थितोऽस्म्युत्थितोऽस्मि । करिष्ये वचनमाज्ञाम् ॥ ७३ ॥

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादिमिममश्रीषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

इमं यथोक्तम् ॥ ७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यासो भगवान्कृष्णद्वैपायनः । परं प्रकृष्टं परमात्मविषयत्वात् । योगं सम्यग्ज्ञानम् ।
योगेश्वराद्योगा योगिनस्तेषामीश्वरात् । साक्षात्प्रत्यक्षं कथयतः स्वयं स्वमुखेन ॥ ७५ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादिमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

संस्मृत्य पुण्यं पापहारं हृष्यामि च तुष्यामि च मुहुर्मुहुर्भूयो भूयः ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

तच्च रूपं विग्रहमत्यद्भुतम् । हरेर्नारायणस्य । विस्मयः कुतूहलम् ॥ ७७ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्बिजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ इति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसं-
वादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

किं बहुना यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः कृष्णः स्थितः । यत्र पार्थो धनुर्वर उद्यत-
गाण्डीवः । तत्र तस्मिन्पक्षे । श्रीदेवता विजयार्थो । विजयः शत्रूणां वर्षणम् ।
भूतिरैश्वर्यम् । नीतिर्मयः प्रज्ञा जयसाधिका । इतीत्थं मतिर्निश्चयः । इतिकरणं
गीताशास्त्रपरिसमाप्त्यर्थम् * ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानस्य
ष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

(आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—७००) ।

समाप्तेयं श्रीमद्भनुमद्विरचितपैशाचभाष्यनामकव्या-
ख्यानसमेता श्रीमद्भगवद्गीता ।

* एतदप्ये क पुस्तके—

भाष्यं भगवद्गीतायाः पिश्रुचेन विनिर्मितम् ।
आत्मनः प्रकृतिं प्राप्तुं विश्वनाथेन लेखितम् ॥ इत्यधिकम् ।

१ क. ख. ग. डः "यार्थो वि" ।